

Oplysningstiden i Hertugdømmerne. *)

(Tiden fra ca. 1773—1817.)

**Studier over Kirke- og Skoleforhold i Hertugdømmernes
religiøse og nationale Brydningstid.**

Af **Pastor Hejselbjerg Paulsen**, Skrydstrup.

VI.

Et nyt Tidsskifte og en ny Slægt.

Naar Ibsen i en Folkefjende taler om, at en Sandhed kun lever højst 20 Aar, er det naturligvis et Paradoks. Men selvfølgelig er det rigtigt, at »Sandheden«, d. v. s. de Slagord, hvorunder »Sandheden« sættes i Omløb, oftest har en forbavsende kort Virketid. Og jo mere naive og højt talende »Sandhedens« Forfægtere er, desto hurtigere kommer Omslaget.

Oplysningstidens Mænd var saamænd højt talende nok, og »Sandheden« skulde presses ind i alle Hoveder, og saa naive var de, at de troede, at Oplysningens og Lykkens Sol nu endelig var gaaet op, og at en ny og herlig Epoke var indvarslet.

Selvfølgelig blev »Sandheden« paanødet den unge Slægt. Vi har i det foregaaende set, at man havde skabt et ensrettet Skolevæsen, hvor Summen af Tidens Visdom skulde tyllens i den nye Generation. Nu viste det sig atter, at et ensrettet Tanke-spind ikke adskiller sig meget fra den Verden, hvori Refræner lever og dør. Der kommer hurtigt en Tid, hvor man ikke gider høre mere derom, og Oplysningstidens Refræner var en saadan Art Døgnfluer, der snart forsvandt. Det unge Slægtled vendte sig fjendtligt imod dem. Det er vist i Almindelighed Resultatet af alt aandeligt Presseri.

---

*) Ogsaa til denne Del af Arbejdet har jeg til Arkivstudier i Ind- og Udland modtaget Understøttelse af den grevelige Hjelmskjær-Rosencroneske Stiftelse. For denne Understøttelse bringer jeg Direktionen min ærbødige Tak. H. P.

Omkring Aar 1817 vendtes Bladet. Det Aar sætter Skel i de gamle Hertugdømmers Historie. Rationalismens Fallit mærkedes først paa det religiøse Omraade, derfor gaar den religiøse Brydningstid forud for den nationale.

Men ogsaa nationalt fik Rationalismens Fallit Betydning. Thi Rationalismens andet Tvillingbarn, den fornuftordnede Helstats Idé, formaaede heller ikke at fastholde det nye Slægtled i dets brusende Oplevelse. Begejstring for Folkets Historie, for Æt og Jord, Natursans, Følelsesfrigjorthed, alt forenes i Gemyttet til Religion.

Religiøst og nationalt indvarsles derfor nu en anti-rationalistisk Periode i vort Hjemlands Historie. Resultatet blev bl. a., at det fornuftbetonede Folkernes Forbund, bestaaende af Danske, Norske og Holstenere, sprængtes, hver gik siden sin egen Vej.

Medens Rationalismen i Kongeriget i det 19. Aarh. antog en Skikkelse, som indeholdt Fremtidsmuligheder, Spirer til noget andet og større, og medens mange af dens Mænd, der uden noget egentligt Brud med Fortiden naaede frem til et positivt Standpunkt (f. Eks. Mynster, P. E. Müller, Jens Møller), saa blev Resultatet i Hertugdømmerne nærmest det, at den ny Tid vendte sig fjendtligt imod det paa-nødte Arvegods, — ja, den Tid, da Rationalismen havde hersket — »Oplysningstiden« — skulde ligefrem skydes ud af Historien, derfor glemtes denne Tid og dens Mænd. I religiøs og national Henseende gik Udviklingen nu i en helt anden Retning, end Rationalismen havde tænkt sig.

Denne nye Tid bar i sit Skjold en dansk og en tysk Folkevaar. Efter Rationalismens haarde og lange Vinterkulde følte Vaarens Frembrud som en herlig og ufor-glemmelig Tid. Baade Danske og Tyske kan enes om, at dette Vaarbrud i Nationernes Liv var en skøn og rig Tid.

Den danske Aand sagde sig nu fuldkommen løs fra tysk Formynderi, først i Kongeriget, siden i Nordslesvig. At Helstaten sprængtes, var Rationalismen i nogen Grad Skyld i, thi ved sin

ensidige, forstandsmæssige Opfattelse af Tilværelsen havde den kunstigt dæmmet op mod alt følelsesbestemt i Menneskenaturen, og da disse kunstige Dæmninger sprængtes, skyllede den brusende Flod Helstatstanken og Helstaten selv bort. Men Brudet føltes sikkert smerteligt i mange Menneskesind i begge Kulturkredse. Kunde det ikke have været undgaaet? — Man tænke paa Schweiz og Nederlandene.

Nej, det kunde næppe undgaas. Først og fremmest fordi Rationalismen i Hertugdømmerne havde forhindret en kontinuerlig Overgang fra den middelalderlig monarkiske til den moderne, nationale Stat. Rationalismens Afkobling af Følelselivet og dens konsekvente Fornægtelse af Følelselivet og dens tørre forstandsmæssige Opfattelse af Helstaten førte til det ulægelige Brud, da Troen paa Menneskeheden, paa Oplysning, paa Frihed, paa Helstat blev til visne Blade, som nu henvejredes af Stormen.

Træt af den tørre Tone, led ved at høre Rationalismens Re-fræner gjorde Ungdommen Oprør og fornægtede ikke blot Fædrenes religiøse, men ogsaa deres statslige Ideal.

Rationalismen sank og med den Helstatstanken i den gamle dansk-tyske Helstat.

Rationalismens Forsøg paa at sætte Støtter under det vaklende Hus.

Omkring ved Aaret 1815 synes selv de førende blandt Oplysningstidens Mænd at have istemt Tidens Raab: Noget maa der gøres! Det kirkelige og moralske Forfald, som i det foregaaende er omtalt ret udførligt, maatte aabne selv de mest forstokkedes Øjne for den Kendsgerning, at den rationalistiske Bygning var ved at synke. At mange af dem mente, at dette betød selve Kirkens Fald, er kun forstaaeligt, thi for dem var Rationalisme og Kristendom eet og det samme. Man søgte derfor efter bedste Evne at holde det hældende Hus paa Benene ved at

afstive det med Støtter og Stivere. Ogsaa dette Arbejde maa lige omtales.

I flere af de slesvigske Provstier søgte man f. Eks. paa det Tidspunkt at reformere Konventerne, som Præsterne holdt, og puste nyt Liv i dem, saa at de blev noget andet og mere end Selskabelighed og Kortspil.

Særlig Provsterne Paulsen i Aabenraa og Prahll i Tønder synes at have udført et stort Arbejde for at tilskynde Præsterne til fornyede Studier og Fordybelse i filosofiske og historiske Emner. De fik f. Eks. oprettet Læseselskaber, hvor Tidens videnskabelige Litteratur cirkulerede, og som tillige skulde være Diskussions- og Foredragsforeninger for Selskabernes gejstlige Medlemmer.

Ligeledes skyldtes det sikkert ogsaa den kirkelige Nødstilstand, at Lærestolen i Homiletik og praktisk Teologi ved Universitetet i Kiel i 1815 atter blev besat. I 1815 havde en kendt nordslesvigsk Præst, Pastor Petersen i Højer, som allerede nævnt¹⁾ udsendt et dygtigt Skrift »Ueber die Bestimmung, Bildung und grössere Wirksamkeit des geistlichen Standes«, hvori han bl. a. paaviste een af Aarsagerne til det kirkelige Sammenbrud i Gejstlighedens Forfald og Uduelighed. Han foreslog derfor, at det homiletiske Seminar ved Universitetet i Kiel atter skulde oprettes. Nok er det, i 1815 kaldedes Dr. Johann Christoph Schreiter til Professor i Pastoralteologi og Talekunst, og da Studenterne i Kiel i samme Aar henvendte sig til den danske Regering med Bøn om, at det homiletiske Seminar maatte blive genoprettet²⁾ (det havde bestaaet indtil 1806, da det ophævedes paa Grund af ringe Tilgang af Studenter), udkom 16. Januar 1816 et kgl. Rescript, som bestemte, at det tidligere »Prediger-Institut« atter skulde oprettes. Direktionen blev overdraget den nævnte Dr. Schreiter, og i 1817 blev Slotskirken i Kiel stillet til Raadighed for Studenternes Opøvelse i »den gejstlige Talekunst«.

¹⁾ Sonderj. Aarb. 1936, p. 194.

²⁾ F. B. Köster, Geschichte des Studiums der praktischen Theologie auf der Universität zu Kiel, 1825, p. 53 ff.

Men sligt var jo egentlig kun ydre Lapperier. Der maatte mere dybtgaaende Reformere og en aandelig Omvæltning til, naar nyt Liv skulde skabes.

Ogsaa Oprettelsen af det slesvig og holstenske Bibelselskab i 1815 skyldtes væsentlig Rationalisterne, selvom ogsaa en Del af Modstanderne tog virksom Del i denne betydningsfulde Sag.

I Foraaret 1815 havde Generalsuperintendent Adler og Provsterne Jasper Boysen og Callisen indbudt 50 »Personer af alle Stænder« til Slesvig for at drøfte Oprettelsen af et Bibelselskab, som skulde fremme Udbredelsen af den hellige Skrift i Hertugdømmerne. Det lykkedes at faa et saadant oprettet, og det fik ikke blot kgl. Stadfæstelse, men ogsaa et efter Tidens Forhold meget betydeligt Antal Medlemmer overalt i de forskellige Landsdele.¹⁾

Bibelselskabets Oprettelse er et mærkeligt Tegn paa Omslaget; det viste, at Tiden var ved at blive en anden, at Rationalismen var ved at kapitulere. Thi her greb man efter den rette Lægedom mod Tidens Skrøbelighed, idet man vendte tilbage til det apostoliske Ord.

At det ikke blev den rationalistiske Bibeludgave, som Pastor Dr. Funk i Altona havde besørget, den saakaldte »Altona-Bibel«, der med sine Fortolkninger og Forklaringer saa fuldkommen var Rationalismens Værk, som skulde udbredes, men derimod Luthers Bibeludgave, betød ogsaa et rationalistisk Tilbagetog. Og at Folk fra begge Lejre kunde mødes til Samarbejde i Bibelselskabet, var et Tegn paa, at den kirkelige Nødstilstand fik Rationalister og Ikke-Rationalister til i Fællesskab at søge hen til alt Livs Kildespring.

I Spidsen for Bibelselskabet stod Mænd som Gen.-Sup. Adler, Provsterne Jasper Boysen og Callisen — to hinanden helt modsatte Mænd, — Kansleren ved den slesvigske Overret, Conferentsraad Moritz, Kammerjunker v. Warmstedt, Etatsraad

¹⁾ Erster Jahresbericht über die Gründung und den Fortgang der s.-h. Bibelgesellschaft, Schleswig 1817.

Krichauf, Kontrollør Hansen, (som stod Brødremenigheden nær). Og Formandsposten blev overdraget Statholderen i Hertugdømmerne, Landgreve Carl af Hessen.

For Medlemmernes Bidrag købtes straks 10,000 Bibler, som skulde uddeles eller sælges for en ganske ringe Pris. Adlers Talent som Organisator viste sig ogsaa her, thi det skyldes utvivlsomt særlig ham, at der i næsten alle Sogne oprettedes saakaldte *Bibelforeninger* som Underafdelinger af Bibelselskabet. Disse sørgede bl. a. ogsaa for Afholdelse af Bibellæsninger og Bibel-Samtalemøder, for Uddeling af Psalmebøger og Katekismer, i andre oprettedes Biblioteker ude i Landsognene. Kort sagt, Bibelselskabets Stiftelse og dets vidtforgreneede Virksomhed var et første Foraarstegn i Hertugdømmerne.

Nævnes bør ogsaa i denne Sammenhæng, at det britiske Bibelselskab (oprettet i 1804) rakte det slesvigske en hjælpende Haand, først ved et økonomisk Tilskud paa ikke mindre end næsten 5000 Mk., siden ved at overvise Selskabet et stort Antal danske Bibler til Brug for Nordslesvig. Ogsaa een af det britiske Bibelselskabs ledende Mænd, Dr. Henderson fra Skotland, blev i 1816 sendt herover for at hjælpe til med Raad og Daad, og ogsaa fra Søsterselskabet i Kongeriget fik man Hjælp og Opmuntring.

For at vise, med hvilken Energi man gik frem, vil vi lige nævne nogle Eksempler paa Selskabets Arbejde her i Nordslesvig. I *Haderslev* gik f. Eks. 3 »achtungswerte Bürger« fra Hus til Hus for at vække Borgernes Interesse for Sagen. En hel Del Bibler blev uddelt til ubemidlede, og 193 Borgere i Byen tegnede sig som bidragydende Medlemmer. I *Halk* meldte 50 unge sig til Bibellæsning hos Sognepræsten. Ogsaa Brødremenigheden i *Christiansfeld* sluttede sig til og viste derved, at denne Sag kunde forene de stridende Parter.

Ogsaa Bibelforeningerne i de smaa Landsogne fik et betydeligt Antal Medlemmer, i *Hellevad* var der saaledes 47 og i det lille *Egvad* Sogn 42 Medlemmer. I *Løjt* Sogn tegnede 48

Medlemmer sig for et aarligt Bidrag af hver 1 Speciedaler, og i mindre Beløb indkom over 100 Mk. Cour.

Rakte den rationalistiske Kirkeledelse og de smaa kristne Kredse i Hertugdømmerne saaledes hinanden Haanden i dette fælles Arbejde, saa kunde det dog ikke skjules, at Hertugdømmerne i disse Aar baade prægedes af vide Kredses store Lige-gyldighed for Kirken og af en søgende, utilfredsstillet Længsel med gærende Utilfredshed med Kirkens Ledelse og den officielle Kirkes Forkyndelse. Men i det følgende Aar 1817 kom den Afklaring, som maatte komme: Vandene deltes.

1817 var Reformationens tredie Hundredaars Jubilæum. Da det bestemtes, at Festen skulde fejres i større Stil, søgte ogsaa ved denne Lejlighed Rationalismens Tilhængere og Modstandere til at begynde med at gøre saa meget ud af Festen som muligt. Men det var ogsaa kun ved Festens Tilrettelægning og Forberedelse, at denne Enighed kom for Dagen, thi da man skulde til at tale om Reformationen og Reformationens Betydning, var det forbi med Enigheden, den polemiske Tone lød fra begge Sider, og ved Aarets Slutning brød Striden ud i lys Lue. Rationalisterne tog selvfølgelig Luther og de øvrige Reformatorer til Indtægt for deres Synspunkter og fremstillede dem som »Oplysningens sande Venner«, og de udgav sig selv for at være Reformatorernes sande Efterfølgere.

Efter Anordning skulde selve Festen holdes med Gudstjeneste paa to Dage, og de kirkelige og verdslige Myndigheder havde sørget for, at ogsaa Folkets brede Lag kom paa Benene. Festen indledtes nemlig med Kanonsalut og Hornblæsning, og i mange Kirker »opførtes Instrumentalmusik«. Ogsaa Universitetet og Latinskolerne festede baade ved Tale og Sang og ved at udsende særlige Festskrifter, i Regelen paa Latin.

Vi vil lige nævne, hvordan Reformationens festen fejredes i en nordlesvigsk Købstad.

I H a d e r s l e v¹⁾ »løstes Kanonerne« Aftenen før Festdagen,

¹⁾ »Lyna« 26. Oktober 1817 (Bekendtgørelse af Festen, og 9. Nov. 1817 (Referat af Festens Forløb).

Kirkeklokkerne ringede, og fra Kirketaarnet blæstes i Horn. — »Næppe oprandt den festlige Dag, førend Gudstjenesten i Hospitalskirken blev indledet med Klokkeklang, den lille Kirke kunde ikke rumme den Mængde Indvaanere, som i den tidlige Morgenstund vilde bringe den Algode deres Takkeoffer«, hedder det i »Lynas« Referat. Kl. 8½ tog Gudstjenesten i Sct. Mariae sin Begyndelse. Byens og Amtets Myndigheder og Standspersoner havde forsamlet sig paa Raadhuset og gik nu i Procession til Kirken, hvor Byens Garnison allerede havde indfundet sig. Latinskolens Disciple og Borgerskolens Elever blev af deres Lærere ført ind i Kirken op foran et stort Lutherbillede, som i Festens Anledning var anbragt i den pyntede Kirke. Sang og Tale og Instrumentalmusik vekslede, bl. a. havde Byens Borgmester, Lindenhan, affattet en Kantate, som Concertmesteren Hr. Paltzo havde sat Musik til. Ogsaa Haydns »Schöpfung« blev opført i Kirken, og Latinskolens Rektor, Brauneiser, talte i Frue Kirke i Tilknytning til Festen paa Latin over Temaet: De causis, cur Scholae quoque, et eae praecipue, quae doctrinae altioris studia fovent, cum gaudio adsurgant ad Solemnia sacra in Lutheri memoriam celebranda. (»Hvorfor især de lærde Skoler med Glæde tager Del i Reformationsfesten«). »En stor Del af det herværende Publikum saavel som mange Lærde fra Landet tog ogsaa Del i dette Afsnit af Festen«, fortæller »Lyna«. Efter Skolens Fest samledes man i Kirkens Sacristi, hvor et Legat paa 800 Rigsd. Cour. stiftedes til Fordel for Skolens Disciple. Det haderslevske Blad »Lyna« mener, at »næppe nogen By i Hertugdømmerne har fejret Jubelfesten kønnere eller i saa nær Tilknytning til Festens Idé som vor lille By i Hertugdømmet Slesvigs yderste Norden.«

Iøvrigt festedes overalt, og Smagløsheden synes mangt et Sted at have slaaet sig løs af Hjertens Lyst, en Reformationsfest i egentlig Forstand blev det næppe overalt. Dog er der ogsaa Eksempler paa, at »disse Dage højtideligholdtes med hjertelig og glad Deltagelse«. ¹⁾ Texten for Prædikenen var over-

¹⁾ Pastor Kier, Ø. Løgum Sogns Historie. Ms. p. 520.

alt Johs. Ev. 8, 12: Jeg er Verdens Lys; den, som følger mig, skal ikke vandre i Mørket, men have Livets Lys.

Større Interesse end selve Reformationsfesten har imidlertid de Skrifter, som udkom ved denne Lejlighed.

Her maa først nævnes, at den Augsburgske Trosbekendelse blev optrykt paany og et Eksemplar sendt til hver Kirke. Det var jo ogsaa et Tidens Tegn. Thi ved at fordybe sig i dette Skrift kunde Kirkens Mænd jo se, hvor langt de havde fjernet sig fra Reformatorerne. Ligeledes sendtes til alle Præster et Hyrdebrev til Gejstligheden, (Epistula encyclica ad clericum), udarbejdet af Rigets Biskopper. Det var paa Latin men oversattes til Tysk af Dr. med. Neuber i Aabenraa, for at ogsaa Lægfolk kunde læse Kirkens Henvendelse til sine Tjenere (Hirtenbrief der hohen Geistlichkeit in Dänemark, Schleswig, Holstein und Lauenburg an die Prediger, als Einladung zur Jubelfeier der Reformation.)

Det er selvfølgelig Rationalismen, som her kommer til Orde. Den lutherske Hovedsætning, Retfærdiggørelsen af Tro, findes f. Eks. ikke nævnt. Derimod siges, at der er lagt et fast og urokkeligt Grundlag for den evangeliske Lære, »thi hvor den hellige Skrift, forklaret efter Fornuftens Lov, anerkendes som Religionens eneste Kilde, falder af sig selv al anden Myndighed.«¹⁾ Og Brevet bestræber sig for at vise, at Kristendommen er en guddommelig Aabenbaring.²⁾

Langt skarpere er Tonen dog i de Skrifter af mere privat Natur, som udkom i Anledning af Jubilæet.³⁾ Overalt saa man og priste man kun den rent negative Side af Reformationen, og derfor kunde de rationalistiske Forfattere for fuld Alvor me-

¹⁾ Epist. encycl. p. 6.

²⁾ L. Koch a. S. II, 291.

³⁾ f. Eks. Jasper Boysen, Kurzgefasste Geschichte .... der Reformation .... für das gebildete Publicum.

Prof. Eckermann, Erinnerungen an den unvergesslichen u. unschätzbaren grossen Werth der Reformation.

Rektor Brauneiser i Haderslev: Ueber den Mysticismus u. die Ursachen warum besonders unser Zeitalter sich zu demselben hinneigt. Sidstnævnte udkom efter Harms' Theses.

ne, at Rationalismen var Reformationens rette Fortsættelse, som havde befriet Mennesket for de sidste snærende Baand.

Mest kendt og omdebatteret blev af Jubelfestens Skrifter de 95 Theser eller Stridssætninger, som den daværende Diaconus ved Set. Nicolai i Kiel, Claus Harms, udgav, og i hvilke der rettedes et voldsomt Angreb mod Rationalismen i Almindelighed og mod den rationalistiske Kirkeledelse i Hertugdømmerne i Særdeleshed. Forinden vi nærmere omtaler den Kamp i Hertugdømmerne — og videre ud — som Harms' Skrift mod Rationalismen foranledigede, vil vi imidlertid først høre lidt om selve Manden, som blev Rationalismens Banemand.

Claus Harms.¹⁾

I Sorg over Fædrelandets Fornedrelse og over den Letsindighed, som overalt frækt viste sig, havde Grundtvig i 1808 skrevet Digtet »M a s k e r a d e b a l l e t i D a n m a r k«, hvor Danmark klager over sine Børn, »som se mig syg og springe dog med Lyst i Gøglerhammen«.

Og i 1810 havde han udsendt sin Dimisprædiken »Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus«, en baade veltalende og energisk Protest mod Rationalismen og alt, hvad der fulgte i dens Køl vand.

Selvfølgelig vakte den Uro for ikke at sige Raseri i de rationalistiske Kredse. Det var den første Forpostfægtning paa dansk Omraade i den Strid, som snart skulde bryde ud for Alvor. Grundtvig var samme Aar naaet til det Vendepunkt i sit Liv, hvor det gik op for ham, at han var kaldet til Reformator i Danmark. Det var hin mindeværdige Aften paa Walkendorfs Collegium, da han læste i Kotzebues Preussens Historie og

¹⁾ Litt. Dr. Claus Harms, Lebensbeschreibung, verfasst von ihm-selber. 2. Udg.) Kiel 1929.

Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte VIII. 4. Hefte. Zur Feier des 150. Geburtstages von Claus Harms.

Pastor H. F. Petersen, Flensborg, Claus Harms. 1928.
Heinrich Zillen, Claus Harms Leben in Briefen. Kiel 1909.

mødte Udtrykket »det visne Kors«. — »Da løb det mig koldt ned ad Ryggen, saa at jeg ikke blot smed Bogen fra mig, men sprang op som grebet af en mægtig Aand, der kaldte mig til Reformator. — For første Gang siden min Barndom læste jeg nu for Alvor Bibelen, især Profeterne, Luthers og Kingos Psalmer, bad og grublede over, hvordan en Reformation med Pen og Blæk i vore Dage lod sig udføre.«¹⁾

En noget lignende Udvikling gennemgik i Hertugdømmerne den Mand, som her samtidig med Grundtvig, men ganske uafhængig af ham, rustede sig til Kamp mod den samme Fjende. Det er Claus Harms, en Møllersøn fra Ditmarsken.

At der rørte sig noget Liv i Sognene i Nordslesvig, og at der var megen Utilfredshed med den rationaliserede og verdsliggjorte Kirke, har vi set i det foregaaende (IV. Del af Oplysningstiden i Hertugdømmerne).

Men det afgørende for Fremtiden blev, at just i disse Aar rustede en Mand sig til Kamp mod Rationalismen, en Mand, som ogsaa skulde blive en ny Teologslægts aandelige Fader. Den mærkelige Fantast, Kandidat Peter Hansen Stensvang fra Felsted Sogn²⁾, havde i sine Skrifter »Glædens Kilde« og »Verdens blinde Alarm« rettet voldsomme Angreb mod de rationalistiske Præster. Det er ikke deres Forkyndelse, han angreb, men deres Liv uden for Kirken. Selv forbandt han en streng pietistisk Etik med en rationalistisk Tro, og en Profetskikkelse, som kunde vise nye Veje, var han saavist ikke. Han endte sit Liv udenfor Konstantinopels Porte, og hans Skrifter blev forbudt og konfiskeret.³⁾

Præsterne havde forsaaget alt Makkerskab med Profeterne og slaaet sig ned paa det jævne som »Religionslærere«. Men i

¹⁾ Kirkespejlet, p. 370.

²⁾ Hans Levnedsløb er skildret af C. Eskildsen her i Aarbøgerne 1923, 42—75.

³⁾ I »Lyna« 1816 p. 160 findes følgende Kundgørelse: »Zufolge Befehls des Königl. Höchstpreislichen Schleswigschen Obergerichts wird hiedurch das Feilhaben der von dem Candidaten Peter Hansen Steenschwang verfassten Schriften Glædens Kilde und Verdens Blindalarm bei einer Brüche vom 40 Rbthl. Silber, welche in Unvermögenfalle mit Gefängnisstrafe abzubüssen ist, verboten.

Ørkenen er der unægteligt mere Brug for Profeter, som kan vise Vej og samle Skarerne om sig.

Tidens aandelige og materielle Nød var stor, den er der talt tilstrækkeligt om her. Tilbage er endnu at fortælle lidt om det religiøse Vaarbrud i Hertugdømmerne, som gik forud for det nationale og forberedte det.

Da Rationalismen havde begyndt at gennemsyre Hertugdømmerne fra oven og nedefter, fødtes i det lille afsides Fahrstedt i Ditmarsken i 1778 den Mand, som skulde blive den stolte Goliaths Banemand. I de ydre Forhold var der ikke meget, der tydede paa, at Møllersønnen Claus Harms var udset til det. 18 Aar gammel stod han endnu paa Møllen i de lange Nætter, ofte fra Kl. 9 om Aftenen til næste Morgen, og endnu som 19-aarig tog han Plads som Tjenestekarl. Stedets Sognepræst havde imidlertid nogle Aar i Forvejen hentet den opvakte og ualmindelig velbegavede Dreng fra Landsbyskolen ind i sit Studereværelse. Men de ydre Forhold syntes at modsætte sig den Tanke, at Drengen skulde studere. Men nu tog den 19-aarige Claus sin Beslutning. Han vilde være Præst.

Ved Efteraarsmarkedet i Meldorf melder Bondeknøsen sig hos Rektoren ved Byens lærde Skole for at forespørge, om han kunde blive optaget i Latinskolen. Harms blev prøvet lidt paa Tænderne, og Resultatet blev, at hvis han til Vinterskolens Begyndelse kunde deklinere sine latinske og græske Verber, saa maatte han komme i næstøverste Klasse. Glad og taknemlig mod Gud og Mennesker vender han tilbage til sit Arbejde, til Tærskningen i Loen om Dagen og til Grammatiken om Aftenen. Nogen Tid senere kørte hans Husbond saa ham og hans Ejendele til Meldorf.

Ingen af de vejfarende, som saa dette Køretøj snegle sig af Sted ad de opkørte Veje i Marskens vaade Efteraarslandskab, kunde ane, at nu sendte Ditmarskens gamle, rodfæstede Bondekultur sin Søn ud i Verden for at jage alt fremmed Væsen ud af Landet. Det var i 1799.

Der hviler noget af Eventyrets Glans over denne Mand og hans Gang mod Maalet. Man kommer til at tænke paa den fattige Skomagerdreng Hans Christian Andersen og hans Kamp for »at blive berømt«. Harms vilde ikke være berømt, men derimod være Guds og Fædrelandets Tjener. Og han blev det som faa andre.

Som Student var ogsaa han hildet i Fornuftdyrkelsen, men følte sig mere og mere utilfredsstillet ved sit rationalistisk-æstetiske Standpunkt, og nu indtraf hans Ungdomslivs største Vendepunkt, hans nye Fødsel. Som gammel blind Mand har han efter Diktat ladet andre nedskrive sit Livs Oplevelser og Begivenheder i Bogen *Lebensbeschreibung*, som stadig er et af Memoirelitteraturens klassiske Værker.

Som saa ofte i Akademikerens Liv var det en Bog, eller nogle Linjer i en Bog, der greb hans Inderste og gav hans indre Liv Form og Maal.

Efter en Forelæsning ved Universitetet havde een af hans Venner sagt til ham: »Hør, Harms, jeg har faaet fat i en Bog, den er vist noget for dig, læs den og fortæl mig, hvad du mener om den.« — Det var Schleiermachers berømte Skrift: *Reden über die Religion, an die Gebildeten unter ihren Verächtern*. Harms læste Bogen næsten ud i et Træk, næste Dags Formiddag lagde han Bogen til Side og gik omkring »Kleiner Kiel«, en nu forlængst forsvunden Spadseresti i Kiel, som Harms kalder: den Gang der Stillen in der Stadt. Paa denne Tur afklaredes hans oprørte Indre, og her fødtes hans nye Liv. »Det var det gamle Menneskes Dødstime, jeg modtog Stødet til en evig Bevægelse«, siger han mange Aar senere. Nu havde Harms oplevet Religionen, Troen paa en Frelser. »Det gamle var forbigangent, alt var blevet nyt«.

I 1806 blev Harms valgt til Diaconus i Lunden i Ditmarsken og vakte her stor Opmærksomhed dels som folkelig Prædikant, dels ved sin uforfærdede Optræden i Kampen mod Korruptionen og det indre Forfald i Landet, som Krigsaarene af-

slørede. En Prædiken fra 1814 om »Krigen efter Krigen, eller Bekæmpelsen af de indre Landsfjender« skaffede ham talløse Venner i det jævne Folk, men ogsaa mange Fjender, især blandt de rationalistiske Embedsmænd. Tre Slags »indre Landsfjender« rettede han sin Kritik imod: Dem, der udstrækker deres gridske Hænder efter det, som Krigen og Statsbankerotten har lævnet; dem, der ikke vil sætte deres Skuldre til for at bære Landets Byrder, og dem, som lukker deres Øjne for disse Tilstande.¹⁾

Hans Prædiken ved den Lejlighed var et Slag mod al Raadenskaben i de offentlige Forhold — og i en vis Forstand ogsaa imod Rationalismen og Materialismen, som var Skyld deri. Den uforfærdede Ditmarsker-Præst vakte et voldsomt Røre i Landet. Harms selv blev naturligvis stævnet for en Undersøgelseskommission, men da han kunde lægge Beviser paa Bordet for sin Paastand, maatte hans Modstandere bide i Græsset.

I Lunden oplevede man, at selvom Rationalismen havde prædikeret Kirkerne tomme, saa fyldtes Kirken igen, naar Evangeliet blev forkyndt.

I 1816 blev Embedet som residerende Kapellan ved Sct. Nicolai i Kiel vacant, og Harms blev opfordret til at søge det. Ved Valget skulde 3 forskellige Korporationer afgive deres Stemme, Magistrat + Byens Gejstlighed, Byraadet og Universitetet. Da Kiel var Rationalismens Højborg, imødesaas Udfaldet af Valget med stor Spænding. Skulde Oprøreren fra Lunden virkelig blive valgt i selveste Kiel? Harms fik de to Stemmer, Universitetets og Magistratens, og var altsaa valgt.

Dette Præstevalg i Kiel blev af stor Betydning for Fremtiden, thi nu fik Rationalismens skarpe Modstander sin Gerning i selve dens Hovedsæde.

¹⁾ Optrykt i Lebensbeschreibung, p. 219—29. Se H. F. Petersen, a. S. p. 45 f.

Claus Harms¹⁾ Præst i Kiel 1816–1849.

Harms holdt sin Tiltrædelsesprædiken i Kiel over Texten Mal. 2,7: »Præstens Læber skal bevare Læren«, og hans Tema var: Hvad der skal ligge en Præst paa Hjerte. Allerede Text og Tema viste, at nu var Synspunktet helt anderledes, end da en af hans Forgængere i Embedet i 1786 holdt sin Tiltrædelsesprædiken i den samme Kirke og da bl. a. sagde: »Wir sind keine Priester, wollen nicht gelten dafür, wollen keine Priester haben«. — »Hvor Tiderne dog skifter«, sagde en gammel Præst til Harms, da han havde hørt ham.

Ogsaa i Kiel fik Harms et vældigt Kirkebesøg, selvom Byen ved hans Ankomst lignede en afkristnet By. De betydelige blandt Universitetsprofessorerne, Mænd som Falck, Twesten, Hegewisch o. a. sad Søndag efter Søndag under hans Prædikestol.

Som Kapellan skulde Harms prædike om Eftermiddagen, medens Højnessetjenesten var forbeholdt den rationalistiske Provst Fock, og da der i flere Aar saa godt som aldrig var bleven afholdt Eftermiddagsgudstjeneste af den simple Grund, at Tilhørerne udeblev ganske, tilraadede man Harms, at han skulde se at faa en Formiddagstjeneste, »thi om Eftermiddagen gik man ikke i Kirke i Kiel«. — Men det blev snart anderledes. »Mennesker, man ellers aldrig havde set i Kirken, kom nu i Kirke« — skriver Harms senere som gammel blind Mand — »Standspersoner og jævne Folk, lærde og ulærde, ogsaa saadanne, som bevislig var Christi Korsets Fjender, og de blev ved med at komme.«

Ja, hans Prædikener slog i den Grad an, at smarte handlende lod fremstille Tekopper med Harms Temata som Indskrift. F. Eks.: Jeg ønsker Eder Fred med ham, som er over Eder, med Eders eget Indre og med Eders Omgivelser. At

---

¹⁾ Archi diaconus 1816–35, Sognepræst og Provst 1835–1849 (em). Dr. phil. & theol. 1834, Ridder af Dbg. 1836, Dbm. 1840, Overkonsistorialraad 1841. Død i Kiel 1855.

Harms og hans trosvarme Forkyndelse blev en Magt i Kiel, ses ogsaa deraf, at baade mange Privathjem og Gæstgivergaardene forandrede Spisetiden til Kl. 3 af Hensyn til hans Gudstjeneste. Rist¹⁾ fortæller i sine Erindringer, hvordan Harms prædikede den store Kirke fuld, medens den var tom, naar

Claus Harms

Rationalisten Provst Fock havde Højmessetjeneste. »Harms züchtigte und pochte, sein sinnbildlich und volksmässig geistreicher Vortrag fesselte das Volk und die Gebildeten; die table d'hôte in den Wirtshäusern richteten sich nach der Stunde seiner Predigt.«

Ikke mindst Tidens dannede Kredse, unge og ældre Akademikere, begyndte nu at søge til Harms en overordentlig stor indirekte Betydning for de aandelige Forhold i Hertugdøm-

merne i det følgende Slægtled. Universitetets Stolerader i Kirken, som tidligere havde staaet tomme,²⁾ kunde nu ikke rumme Professorer og Studenter, og mange af dem gik nu til Alters, noget, som før havde været ganske ukendt (»eine unerhörte Sache«).

Harms blev det nye Slægtleds aandelige Fader, og deri ligger vel hans største Betydning. Han blev ikke blot Rationalismens Banemand, da han i 1817 ved Reformationsjubilæet ud-

¹⁾ a. S. III p. 57.

²⁾ Prof. Rahbeks Brev til Nyerup, cit. hos Ostenfeld a S. p. 255.

sendte sine Theser imod den¹⁾ og blæste til Kamp mod en Bevægelse, der vel da allerede var dødsdømt af den store Dommer Livet selv. Men direkte og indirekte blev han en ny Generations Sjælesørger og aandelige Vejleder.

Harms var en Søn af det jævne Folk, og han mistede aldrig Forbindelsen med det. Han var i god Forstand en folkelig Mand og en folkelig Taler; paa alle Maader søgte han at fremme et hjemstavnspræget, folkeligt Liv, hvori det nye Trosliv, han vilde vække, kunde slaa Rod.

Det nationale Spørgsmaal paa Oplysningstiden.

Vi har flere Gange i det foregaaende brugt Ordet *K o s m o p o l i t* om Oplysningstidens Borger. Tilbage er endnu Spørgsmaalet: Hvorledes stillede Oplysningstidens Mennesker sig til det Problem, som for deres Sønner blev det altoverskyggende: det nationalt-folkelige Problem. At der inden for Helstaten fandtes to i saa mange Maader heterogene Kulturer, stod egentlig slet ikke klart for Datidens Mennesker, som saa alt under den snævre Fornufts Synsvinkel og aldrig loddede Dybden i Menneskehjertet eller i Folkesindet.

Naar det følgende Slægtled, Rationalisternes Sønner, som i aandelig Henseende var skilt fra Fædrene ved en dyb Kløft, interesserede sig ulige mere for *Lex regia*, Arvefølgesagen o. s. v. end for Spinderokke og Sparekasser m. m., ses heraf, at der atter var kommen »en ny Tid«, og at de, som yndede at kalde sig »moderne«, hurtigt blev visne og affældige.

Udviklingen fra verdensborgerlig Rationalisme til Romantik var i fuld Gang, fra statslig-patriotisk til national-folkelig Følelse. Den Opløsningsproces, der førte til den endelige Likvidation af det gamle danske Fællesmonarki, var indledet.

---

¹⁾ Om Harms' Theser og om det Oprør, de vakte, henviser jeg interesserede Læsere til en udmærket Afhandling af Provst Dr. Ernst Feddersen i det Mindeskrift, som Verein f. Schl.-holst. Kirchengeschichte udgav i 1928 i Anledning af 150 Aarsdagen for Claus Harms' Fødsel.

For Rationalismen eksisterede der ikke noget nationalt Problem, thi den rationalistiske Livsopfattelse — hvis religiøse Syn og Nederlag vi har skildret, ansaa Nationalitetsproblemet for aldeles betydningsløst. Man mente, at der meget vel kunde findes forskellige Nationer indenfor samme Stat.

Ein edler Geist klebt nicht am Staube,
ihm engt nicht Vaterland noch Volk,

saaledes havde jo een af deres egne Heroer, Holsteneren J. H. Voss, sunget.

A. P. Bernstorff var Tidens Idealskikkelse. Han, den store Kosmopolit, der allerede som ung havde til Valgsprog »Patria ubique«, havde mange »samstemte Sjæle«, — et yndet Udtryk i Datiden — i Hertugdømmerne.

Man følte sig vel tilpas som Borgere i den danske Helstat, som man følte sig knyttet til ud fra Interessesyn og paa Grundlag af forstandsmæssige Overvejelser.

Tiden forstod endnu ikke, at Samfølelsen med et Folk og Tilslutningen til et Folk betinges ikke af den Slags Hensyn, men beror paa, hvad der rører sig paa Bunden af Menneskets Sjæl. Alt det irrationelle betinger her Retningen. Men det irrationelle havde Tiden jo ganske bandlyst, alt skulde tværtimod være rationelt, gennemskueligt, forklarligt.

Men de verdensborgerlige tysktalende Helstatsmænd vilde ogsaa kaldes Patriot er. Man hyldede en Patriotisme, som var Udtryk for Interessen for det offentlige Vel, Almenvellet, for Borgerdyden til det fælles bedste, hvor man var optaget af Arbejdet for Menneskeheden, i snævrere Forstand for Helstatens materielle Vel. Og det Arbejde udførtes i en blind Tro paa Menneskehedens fortsatte fremadskridende Udvikling. Rationalismen var derfor naturligt mest optaget af de Ting, som kunde fremme Almenvellet og Oplysningen i Almindelighed: Skole- og Fattigvæsen, Sparesans og Sparekasser, Forbedringer paa Landbrugets Omraade o. s. v.

Derfor er det kun naturligt, at Interessen for det nationale Problem ganske fattes dette Slægtled. Man ikke blot »undgik

enhver Omtale af de politiske Forhold indenfor Hertugdømmerne, f. Eks. Ridderskabets Forrettigheder eller Hertugdømmernes statsretslige Forhold til Danmark«,¹⁾ man bekymrede sig overhovedet ikke derom.

I 1819, da Rationalismen først religiøst og nu ogsaa nationalt var ved at tabe paa alle Felter, da et nyt Slægtled begyndte at storme frem, skrev I. H. Voss i en Blanding af Bitterhed og Vemod: »Saa længe den store Bernstorff levede, og den uforglemmelige Professor Cramer virkede i Kiel, — lebte mein Vaterland in kirchlicher wie in politischer Hinsicht ein wahrhaft herrliches Leben.«²⁾ Det er et Udtryk for Rationalismens Syn paa Bernstorff-Periodens Danmark og dens Kærlighed til den danske Helstat.

Rationalismen tager sig ved første Øjekast ud som en demokratisk Bevægelse ved sin stærke Interesse for de smaa i Staten, sin Fremhævelse af Almenvellets og Frihedens Betydning, og dog er den i højeste Grad aristokratisk, baaret af Kærlighed til Enevælden — »den oplyste Enevælde« — og sin Mistillid til Demokratiet. Adelshaderen og »Erzdemokraten« August v. Hennings, een af de mest radikale blandt Rationalisterne, foragter Demokratiet af hele sit Hjerte, thi »her har den ufornuftige Pøbel Ordet«. Med den samme Mistillid ser man imidlertid ogsaa paa Fødselsaristokratiet, men standser dog foran Tronens Fod og hylder Absolutismen, den enevældige Regeringsform som den, der bedst tjener Friheden og Undersaatternes sande Vel.

Der er to Ord i Rationalismens Ordforraad, som let kan misforstaas, det er Ordene Nationalgeist og Patriotisme. Ved Nationalgeist forstaar Oplysningstiden den rationalistiske Opfattelse af det enkelte Menneskes Maal: at blive en god og nyttig Statsborger i den Stat, man tilhører. Den, som søger at være en nyttig Borger, er altsaa besjælet af Natio-

¹⁾ O. Brandt, a. S. p. 179.

²⁾ Voss, Wie war Fr. Stolberg ein Unfreier?, Sophronizon 1819, III. p. 114.

nalgeist og er en god Patriot. Alene disse to Ord viser os, hvor unational Rationalismen i Hertugdømmerne var.

»Patriotisme« var Tidens Løsen, og de Mennesker, som vilde fremme den patriotiske (almennyttige) Sans i Hertugdømmerne, fandt sammen i »Patriotisk Selskab«, som stiftedes i 1812.¹⁾ Dets Hovedformaal var at fremme »die Beglückung der Bewohner Schleswigs und Holsteins«. ²⁾ Som »ægte Verdensborgere« vil Selskabets Medlemmer gavne alt og alle, være stræbsomme og nøjsomme Borgere, udvikle Forstanden og forædle Karakteren, udbrede sand Oplysning o. s. v. o. s. v.

Men »Patriotisk Selskab« havde ogsaa et andet Formaal, som tilmed blev anført paa fremtrædende Plads i Selskabets Love, man udtrykte det ved Ordene: *Unverbrüchliche Anhänglichkeit an König und Vaterland.*

Da vi her i disse Ord møder Rationalismens nationale Synspunkt, er det af Interesse nærmere at undersøge, hvad nævnte Ord egentlig vil udtrykke.

Vi møder her en udpræget statslig-patriotisk, men ikke nogen national-folkelig Følelse. En Nationalfølelse i en senere Tids Forstand kendte den Tids Mennesker ikke, vel derimod en Patriotisme, som gjaldt Staten og dens Overhoved; fri for al Separatisme og baaret af Pligttrøskab mod Helstaten og dens Overhoved, den danske Enevælds-Konge.

For at forklare den rationalistiske Nationalfølelse i Hertugdømmerne i Tiden før 1817 vil vi først omtale 1) Tidens Helstatsfølelse, 2) Begrebet »Fædreland«, 3) Tidens Kongetrøskab, 4) Interessen for dansk Sprog og Kultur (Tilløb til kulturel Samfølelse; Bestræbelser for at fremme en aandelig Udveksling med Kongerigets Befolkning).

1. Helstatsfølelsen i Hertugdømmerne paa Oplysningstiden.

Det traditionelle dynastiske Baand holdt de to Folk sammen, danske og tyske talte vel hver sit Sprog, men den danske

¹⁾ Se ogsaa Oplysningstiden i II. IV. p. 210 ff.

²⁾ Acta A. XVIII. Nr. 700. Statut § 1, Staatsarchiv, Kiel.

Helstat forenede dem alle, den danske Konge var deres fælles Landsfader, pligttro Arbejde for Stat og Konge besjælede dem alle. Og disse 3 Faktorer gjaldt i Datidens Øjne langt mere end f. Eks. fælles Sprog. Ordet Modersmaal kendtes endnu ikke i sin nuværende Betydning, man talte kun om Sprog, og det var praktisk talt lige fedt, om man talte det ene eller det andet. Det var selvfølgelig honnet at kunne flere, i hvert Fald et udover den gemene Mands, og derfor gjaldt Tysk ikke blot i København som »dannet og fint«, men ogsaa i Nordslesvig, ligesom Fransk var dannet og fint i Berlin og det øvrige Tyskland. Vi maa i denne Forbindelse erindre, at det ikke altid har været fint at tale Dansk i Kongeriget. Paa Holbergs Tid talte »en honnet Mand« jo Fransk med sin Frue og Tysk med sin Hund og Dansk med sin Tjener, det laveste Væsen i Huset. Man huske, at f. Eks. Rahbek i vort Tidsrum lod sig vie paa Tysk, og baade Cramer og Adler havde været Hofpræster og Professorer i København, selvfølgelig har de talt Tysk. Ogsaa Johan Elias Schlegel og Basedow var i vor Periode Professorer i henholdsvis København og Sorø, og de har næppe kunnet sige en Sætning paa Dansk. — Naar alt dette betænkes, da er det jo kun i Tidens Aand, naar f. Eks. slesvigske Akademikere havde tysk Hussprog — ogsaa Præsterne ude i Landsbyerne. Og at der hist og her i Bøndernes Optegnelser forekommer tyske Sætninger, eller at en rig og berejst Kniplingshandler som Jens Wulff i Brede skrev tyske »Digte« til sin Hustrus Fødselsdag,¹⁾ eller at en og anden Storbonde vil spille fornem og derfor forsøger at føre sin Dagbog paa Tysk,²⁾ saa godt det nu kunde gaa, er jo ikke noget Bevis paa Tyskhed, ikke engang et Bevis for tysk Kulturpræg. Det viser altsammen kun, at de honnerte Ambitioner hører med til den menneskelige Psyke.

Oplysningstiden var iøvrigt et rent Eldorado »for Folk, som taler alle Sprog«, og en Mand som Baggesen følte sig som en Fisk i Vandet i de tysktalende Dele af Frederik VI.'s Riger

¹⁾ Fabricius, Sønderj. Hist. IV. p. 152.

²⁾ F. Eks. Sønderj. Aarb. 1933. p.

og Lande,¹⁾ og han skrev jo ogsaa Digte paa Tysk. Om noget nationalt Forhold vidner disse Ting i hvert Fald ikke. Stenen ude ved Højer, der sattes til Minde om, at »her steg Kong Frederik VI i Land, da han vendte tilbage fra sin Undersøgel-sesrejse ned langs Kysten efter Stormfloden« (1825), er med tysk Indskrift, det har ikke stødt nogen dengang, vel ikke engang vakt Forundring. Nu vilde noget saadant være en Demonstration, paa Oplysningstiden var det noget selvfølgeligt. Sproget var ganske underordnet. Staten, Kongen var et og alt.

Paa nævnte Rejse til Vesterhavssøerne har Frederik VI sikkert ikke følt sig fremmed. Han mødte her den samme Hengivenhed og Hyldest som alle andre Steder i Helstaten. Man jublede ham i Møde:

Sey willkommen, Frederik!
 dir folgt Segen, du bringst Glück.
 Darum schwören Treue dir
 Alle Zeiten, gern auch wir.²⁾

— Man har undret sig over, at den saare varmhjertede danske Mand, Superintendent Jep Hansen, Sognepræst i Hjordkær, havde tysk Hussprog. Det er kun en Selvfølgelighed i Tyverne. Ja, endnu i A. D. Jørgensens Barndomshjem var Tysk jo Hussprog indtil efter Trearskrigen.

Oplysningstidens Mennesker lagde ingen Vægt paa Sproget. Det bestemte ikke et Menneskes Tilhørselsforhold til den ene eller anden Nation.

En dansk Helstatsmand som den kendte Pastor P. Kier i Øster Løgum førte f. Eks. fra første Færd sin Kirkebog paa Tysk, skønt Forgængereren skrev Dansk. Han skrev Digte haade paa Dansk og Tysk, førte sin Dagbog i begge Sprog. skrev sine værdifulde historiske Skrifter paa Dansk, udgav

¹⁾ F. Eks. »Rejse gjennem Tyskland til Schweiz«. I Baggesens samlede Værker ved Aug. Baggesen IX. p. 47. (om Kiel).

²⁾ Jap Peter Hansen, den kendte Skolelærer i Kejtum, lod Børnene synge en af sine egne Sange. Findes i »Bericht für meine Kinder u. Enkel«. Die Heimat 1922. p. 48 f.

danske Lærebøger for derved at fortrænge de tyske, men sine Erindringer og mere personlige Optegnelser skrev han paa Tysk.

En anden sønderjydsk Præst, Burchardi i Ketting,¹⁾ som beherskede og talte det sønderjydske Folkemaal og naturligvis prædikede paa Højdansk, havde tysk Hussprog; men han stod venskabeligt til det danske Aandsliv og oversatte f. Eks. Virgils Aeneide til Dansk.

Saaledes kunde der fremdrages en Mængde Eksempler paa, hvor lidt Sproget betød for Datidens Mennesker. »Brødre er vi alle.²⁾ Nordmænd, Danske og Slesvig-Holstenere, gode Børn, som gerne og eendragtigt hjælper hverandre«. (Chr. Ditl. Fr. Reventlow³⁾ til Søsteren Grevinde Louise Stolberg, 1813).

Statsenheden og Dynastiet var det centrale i Tidens Tanker. Med oprigtig Glæde betoner man Gang paa Gang, at man har Land og Konge fælles. »Vi er forbundne ved een Gud, een Tro, een Konge, eet Fædreland, eet Folk«, skriver f. Eks. Pastor Outzen i Breklum i sit Prisskrift 1817. Det er betegnende, at Sproget ikke nævnes, en Enhed her var ogsaa i hans Øjne uden Betydning.

Ikke mindst Holstenerne var ivrige efter at forsvare den »overnationale« Stat. »Vi skal ikke jage efter at være Tyske, ikke Danske, ikke Preussere, ikke Østerrigere, vi skal ikke holde videre paa Nationalitet, end hvad Menneskenes Forædling og Fædrelandet gavnligt er«, skriver en Holstener i 1815.⁴⁾ Og Historikeren i Kiel, Professor Hegewisch, Dahlmanns Forgænger, blev i sin Professortid ikke træt af at virke imod Nationalhadet, som han kalder »denne usalige Frugt af mere barbariske Tider«, ja, han kalder det endog »den sorteste og fordærligste blandt alle de Laster, hvormed hele Folk kan være

¹⁾ K. Fabricius a. S. p. 34 og 9. Burchardi: Lebenserinnerungen. Flensb. 1927.

²⁾ Fremhævet her.

³⁾ L. Bobé, Reventl. I, p. 146.

⁴⁾ Ansichten bey der Beleuchtung der von R...l umbearb. und umgeändr. patr. ged. 1815, p. 75.

befængt.¹⁾« Denne Uvilje mod nationale Skillelinjer og Begejstring for Helstaten beherskede hele den tysktalende Overklasse paa Oplysningstiden overalt, hvor Rationalismens Synspunkter havde bundfældet sig. »König und Vaterland« var Løsenet.

2. Begrebet Fædreland paa Oplysningstiden.

For at forstaa Rationalismens nationale Indstilling maa vi ogsaa undersøge, hvad Tidens Børn egentlig forstod ved Ordet Vaterland. Og her vil vi da straks slaa fast, at for Rationalisterne, enten de saa er i Slesvig eller i Holsten, betyder Fædreland **D a n m a r k**.

»Du mein Dänemark! mein so geliebtes Vaterland!« saaledes tiltaler en tysktalende dansk Amtmand Danmark.²⁾ (Amtmand Samuel Leopold v. Schmettau, 1775—1802 i Aabenraa, død langt senere i Kiel).

Den allerede nævnte Prof. D. H. Hegewisch i Kiel udgav i Slutningen af Aarhundredet et Skrift »Ueber die gegenseitigen Pflichten Verschiedener unter Einem Oberhaupt vereinigten Nationen«, hvori han som god Oplysningsmand ivrer for Konge og Helstat. Bogens Motto er følgende Ord, som forklarer, hvad ikke blot en Kieler Professor, men enhver dannet borgerlig Holstener paa Oplysningstiden forstod ved Ordet Vaterland: Liebet Euer Vaterland über alles, und was ist Euer Vaterland? Alle Länder des Königs! Dänemark, Norwegen, Holstein und Island, kein einziges ausgenommen. Lasst den törichten Unterschied unter einem Dänen, Normann oder Holsteiner aufhören, freilich sind Eure Sprachen verschieden, aber Gott versteht Euch alle, ein König beherrscht Euch alle!«³⁾

¹⁾ Dr. Vilh. la Cour, Festskrift til H. P. Hanssen, p. 14 ff.

²⁾ Citatet fra ca. 1815. »Die wahre Geschichte wie die am 17. 1. 1772 in Kop. geschehene grosse Rev. MS. i Universitetsbibl. i Kiel.

³⁾ Elsk Eders Fædreland over alt. Og hvad er saa Eders Fædreland? Alle Kongens Riger og Lande! Danmark, Norge, Holsten og Island, alle uden Undtagelse. Lad den taabelige Forskel mellem en Dansker, Nordmand eller Holstener fare, vel er Eders Sprog forskellige, men Gud forstaar Eder alle, og een Konge hersker over Eder alle.«

»Vaterland« og »Mutterland« det er de »tyske« Helstatsmænds Betegnelse for Danmark paa Oplysningstiden. Men jo nærmere vi naar op imod vor Periodes Slutning, desto mere vaklende bliver man, naar man vil nævne Fædrelandets Navn. Man møder f. Eks. det mere neutrale Hauptland. Og i 1817 føler Redaktøren af Provinzial-Berichte, den loyale Holstener Pastor Petersen i Lensahn, sig foranlediget til nærmere at forklare, hvad han — og dermed Pr.-Ber. — forstaar ved Vaterland. »Ich meine — skriver han — soweit der König von Dänemark, sei es als König oder Herzog, Vater oder Herr genannt wird.¹⁾ Dette er endnu en positiv dansk Betegnelse, men allerede i det følgende Aar skriver Militærforfatteren Jahn i samme Tidsskrift, at han vil foreslaa at betegne den danske Stat som »det fælles Borgerland«. Han tilføjer: Ordet Fædreland tør jeg ikke bruge, thi det Ord bruger jo Holstenerne, ja selv til Dels Slesvigerne om Tyskland, der ikke eksisterer som Stat.²⁾ Dette er altsaa ganske nye Toner, og ogsaa dette Citat viser, at vi har Ret til at betegne Tiden omkring Aar 1817 som Oplysningstidens Sammenbrud ikke blot religøst, men ogsaa nationalt. Dermed være ikke sagt, at der drages et skarpt Skel, men alt bliver mere flydende og usikkert, og ogsaa Ordet Fædreland drages ind i denne Proces. Endnu i 1829 læser man i Prov. Ber.:

Ich nenne Dänemark
dich, dankentbrannt,
mein Vaterland!

Og samme Aar holdtes ved Latinskolens Aarsfest i Slesvig en Tale om »Die Rettung des Vaterlandes durch Niels Ebbesen«.³⁾

Men faa Aar i Forvejen skrev den senere Provst Asschenfeldt i Flensborg, der dog var dansksindet og døde som dansk

¹⁾ Paa Omslaget til 6. Hæfte af Pr. Ber. 1817.

²⁾ K. Fabricius, a. S. p. 114.

³⁾ Allen, det danske Sprog. I, p. 422.

Provst og sammen med Pastor Jep Hansen havde haft Superintendenturet efter 1848:

Mögte nimmer dich vertauschen,
Schleswig Holstein, Vaterland.¹⁾

Interessant er det ogsaa at se, hvordan een af den nye Tids Mænd, Professor Falck, benytter Ordet Fædreland. Endnu i 1819 kunde han skrive (i Indledningen til »Sammlungen zur näheren Kunde des Vaterlandes«):²⁾ »Maaske er det ikke unødvendigt at tilføje nogle Ord om, hvad vi forstaaer ved Fædreland. Zunächst meinen wir damit die Herzogthümer S. und H.; doch ist der Ausdruck Vaterland weder nach dem Begriffe, den wir damit verbinden, noch nach unserer Gesinnung dergestalt beschränkt, dass die übrigen Theile der dänischen Monarchie davon ausgeschlossen werden.«³⁾ Det viser jo, at endnu i 1819 er Falck endnu nærmest Helstatsmand i Brugen af Ordet Fædreland, selv om ogsaa den rationalistiske Brug af Ordet er forsvundet.

Første Gang, Ordet Vaterland brugtes i en helt ny og anden Betydning ved Kiels Universitet, var sikkert, da Dahlmann i sin bekendte Tale i Anledning af Slaget ved Waterloo sagde den Sætning, som var en ren Krigserklæring til den religiøse og nationale Rationalisme: — — die Landesuniversität empfindet es, dass alles Wissen nichts sei ohne das Leben, und dass die Bewahrung des heiligen Feuers der Vaterlandsliebe niemanden so nahe stehe, als den Pflegern der Wissenschaft.«⁴⁾

Intet Under, at Studenterne under Dahlmanns Tale gav deres Mishag til Kende, thi det var endnu i 1815, og han talte om det tyske Fædreland, »dem auch der Schleswiger durch die

¹⁾ Eidora, 1826.

²⁾ I, p. XI.

³⁾ Først tænker vi derved paa Hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Dog er Udtrykket Fædreland hverken efter det Begreb, som vi forbinder dermed, ej heller efter vort Sindelag saaledes indsnævet, at de øvrige Dele af det danske Monarki udelukkes derfra.

⁴⁾ Dahlmann, Kleine Schriften u. Reden, p. 6.

verbrüdernten Holsteiner angehört«. Bemærkes maa ogsaa, at »Kieler Blätter«, ved hvis Tilblivelse og i hvis Redaktion Dahlmann var primus inter pares, havde som særligt Formaal: »Erweiterung und Stärkung des vaterländischen Sinnes«. Og ingen kunde være i Tvivl om, hvad man her forstod ved Fædreland.

Denne lille Excurs over Brugen af Ordet Fædreland i Hertugdømmerne i vor Periode viser maaske bedre end mange Ord, hvordan Rationalismens nationale Stilling var, og at Tiden ved Oplysningsperiodens Slutning ogsaa nationalt er ved at blive en helt anden.

Det tyske Sprog var dengang ikke sammenknyttet med noget politisk Begreb, og det blev endnu mindre benyttet i noget som helst Propagandaøjemed. Tyske Indskrifter i nogle nordslesvigske Kirker og paa nogle gamle Borgerhuse i vore Købstæder beviser altsaa ingen Ting nationalt.

Man vil dog gøre Rationalismen i Hertugdømmerne Uret, dersom man kun betonedes dens kosmopolitiske Indstilling, thi dens Forkærlighed for den danske Helstat vakte ogsaa — og ikke mindst i Danmarks Ulykkesaar — varme nationale Følelser i Hertugdømmerne. Det er jo ofte i Ulykkens Stund, at et Lands Befolkning finder de smukkeste Toner for at tolke Kærligheden til sit Land. Og det er hævet over al Tvivl, at ogsaa den tysktalende Del af Helstatens Befolkning i oprigtig Sorg tog Del i Fædrelandets Ulykker og i en rørende Kærlighed vendte sig imod »Moderfolket«, d. v. s. det danske Folk.

Da Danskerne i 1801 havde kæmpet saa tappert mod Englands Overmagt, udrød Prof. Weber i Kiel ved Efterretningen herom: Erhaben steht unsere Nationalehre! Mit edlem Stolz fühlt dies jeder brave Däne, — — denn auch wir sind brave Dänen.«¹⁾

---

¹⁾ O. Brandt, a. S., p. 325.

I begejstrede Ord og Digte, Oder og »Krigssange« sang man overalt i Hertugdømmerne de tapre Heltens Pris,¹⁾ og Befolkningens Begejstring var sikkert lige saa stor her som i det øvrige Land. Ikke blot i skønne Ord, men ogsaa i Gerning gav Hertugdømmernes tysktalende Beboere de danske Brødre i København en hjælpende Haandsrækning. I Byerne foretoges Indsamlinger til Hjælp for de saarede i Hovedstaden, og store Beløb sendtes derover. I Altona samlede man i 3 Dage 12,410 Mk. og i Kiel, hvor Prof. med. Weber forestod Indsamlingen, indkom et Beløb paa 1250 Rdlr.

Ogsaa Modgangsaaet 1807, da Englænderne røvede den stolte danske Flaade, knyttede Holstenerne endnu nærmere til Helstaten. »Vi vil leve og dø for det danske Fædreland«, sang man i Kiel. En Gennemgang af Datidens Litteratur og Tidsskrifter viser tydeligt, at ogsaa de tysktalende tog oprigtig Del i Danmarks Sorg og tolkede deres Kærlighed til det fælles Fædreland. Englænderne kaldes bestandig »die Seeräuber«, eller »Albions Räuber« eller »Mordbrænderne« (der Mordbrandraub der Dänenflotte, 1807.)

Derimod beundrer man i vide Kredse Napoleon, Danmarks Forbundsfælle, og sætter store Forhaabninger til ham (— trods Slaget ved Jena og Auerstädt!)

Ja, man tør maaske endog tale om en dansk-national Aand i Hertugdømmerne i disse bevægede Aar.

Ikke blot i den nordligste By, Haderslev, udkom patriotiske Digte paa Tysk; (i Bladet »Lyna«) den samme Tone anslaaes helt nede ved Rigets Sydgrænse, i Altona. De Tanker og Stemninger, der viste sig i Borgerskabet i de dannede Kredse paa Oplysningstiden, viser, at Tilslutningen til Helstaten ikke altid blot var af statslig Karakter, men den gjaldt ogsaa — i hvert Fald i mange Kredse — det danske Folk. Der kan nævnes mange Vidnesbyrd herpaa:

¹⁾ Som Eksempler nævnes her blot: H. Harries' Kriegslied der Dänen. Digte af Raadmand, A. P. Andresen i Flensburg, Rektor G. E. Klausen i Altona skrev »Ode auf den zweiten April 1801« og »Gesang der dänischen Landesverteidiger«, 1801.

»Auf denn! mit kaltem Blut zum Streit
 und zeiget, dass ihr Dänen seid!
 der Kampf sei kurz, er daure lang,
 ein Schelm ergiebt sich fremden Zwang.
 Des Vaterlandes Untergang
 entflammt uns. Unrecht währt nicht lang.
 Was ist der Tod vom blanken Erz
 fürs Vaterland? Ein kurzer Schmerz.

Saaledes læses i »Lyna«, da Englænderne truede Danmark. Englands Fremfærd mod Danmark vakte den største Harme ogsaa i de tysktalende Kredse. »Mit freudig zitternder Hand« griber Pastor v. Brincken, den tidligere Rektor for Latinskolen i Haderslev, Pennen »— — um durch die »Lyna« und — wäre es möglich durch alle vaterländischen Blätter der Provinzen den Feuergeist zu verbreiten (d. v. s. Kærlighed til Danmark).¹⁾ Samme Mand, hvis Løsen var: Gud, Konge og Fædreland fra Nordcap til Elbens Strande, skriver samme Aar (i Lyna).

Vi sværge til Frederiks Banner
 at gange frimodig i Krig!
 Hvad enten mod Vold og Tyranner,
 mod krybende Falskhed og Svig.
 For Danias Tryghed og Ære
 vil ingen den seneste være.

Hvor fjernt man paa Oplysningstiden stod den senere opdukkende Slesvig-Holstenisme, ses ogsaa af en Artikel i »Lyna« i Anledning af Holstens nærmere Forening med Danmark i 1806. »Denne Begivenhed — hedder det — kaster ny Glans paa vor Regerings Visdom og Selvstændighed. — — det danske Vaaben skal nu ikke længer hænge ved Ejderens Kyster, men kaste Glans paa Elbens Vover«.

¹⁾ »Lyna« 30. 8. 1807.

Saaledes var Stemningen i det jævne Folk saavel som i de dannede, rationalistiske Kredse paa Oplysningstiden.¹⁾

3. Rationalismens Kongetroskab.

Det var ikke blot Helstaten, som var Genstand for Lovprisning, ogsaa for Kongens Person og Hus nærede Hertugdømmernes Befolkning en dyb Kærlighed og Ærbødighed, ja, mødte Kongen med en Begejstring, som til Tider næsten blev til Panegyrik. Men da disse Udslag af Kærlighed til Kongehuset var ærligt ment, og da de ogsaa viser os Befolkningens Sindelag paa Oplysningstiden, maa de ogsaa nærmere omtales.

Frederik VI har paa sine Rejser i Riget næppe mødt mere Kærlighed og Højagtelse end i Hertugdømmerne, enten han saa befandt sig mellem dansk- eller tysktalende Undersaatter. »Plato vilde se sin Drøm i levende Billeder«, udbryder Provincial-Berichte i 1817.²⁾ »Kong Frederik, Menneskevennens Navn vil i Verdenshistorien staa som en Søjle, der ikke kan ødelægges, et Mindesmærke til Dagenes Ende om at dengang, da alt var fordærvet paa Jorden, blev de danske Stater bevaret for Mordengelens Sværd ved Folkets taknemlige Forbøn for sin Fader.«

¹⁾ Fra Sydslesvig og Holsten vil vi lige anføre nogle — iøvrigt ikke ukendte — Vers fra Tidens Digtning. I August v. Hennings Blad »Genius der Zeit« findes i 1794 et Digt af Konrektoren i Altona, Georg E. Klausen:

Ich freue mich, dass Dänenblut
in meinen Adern schlägt,
dass Dänentreu und Dänenmuth
in meiner Brust sich regt.

Det er aabenbart et Svar paa Stolbergs Digt: »Ich bin ein Deutscher!« Spottende havde v. Hennings spurgt: Hvor er dette tyske Fædreland?

Kendt er jo ogsaa Digterpræsten Heinrich Harries Sang:

O, Dania! Was glüht bei deinem Namen
mir Wang und Busen durch?
Ha! es ist Dänenstolz!
Es ist die Liebe zu dir
mein Vaterland!

1797. Forfatteren var Sognepræst i Sieversted. Hans Digte udkom i Altona 1804.

²⁾ Pr. Ber. 1817. p. 350.

Særlig ved Kongeparrets Sølvbryllupsfest i 1815 betog en sand Festrus Hertugdømmernes Befolkning. Store Festligheder foranstaltedes overalt, thi — skriver Pr. Ber. i den Anledning, »Vore unge Mænds Grave søger vi ikke ved Austerlitz, ikke i Sierra Morena, ikke udenfor Moskva. Og da Tanker og Ord skulde fortoldes, da herskede hos os i bedste Forstand Tale- og Trykkefrihed. Selv England har ingen større Frihed end den, vi glædes ved. Gid vi aldrig utaknemligt maa misbruge den!!« — — »Fra Palads til Hytte yder vi Kongen vor ubegrænsede Hyldest og Kærlighed.«

Det lyder næsten som et helt Eventyr, naar man f. Eks. læser om Festlighederne i en By som Kiel ved Frederik VI.s Sølvbryllup. Kieler Studenterne samledes i forskellige Korps, og alle Honoratiores saavel som den jævne Befolkning tog Del i Festen. Anføreren for Studenterne, en Student Petersen fra Haderslev og en Manhard fra Hanerau var, mens Festen varede, Byens højeste Myndighed. Rescensenten i Prov. Ber. glædede sig over den »unverkennbare patriotische Sinn für König und Vaterland, der sich allenthalben aufs deutlichste offenbarte«.

I Kirken holdtes en Festgudstjeneste, og paa Universitetet holdt Prof. Francke en Festtale paa Latin. Om Aftenen var Byen illumineret og fyldt »af en utallig Mængde glade Mennesker«, der var næsten ikke et Vindue, hvori der ikke var Lys og Blomster, Universitetet, Raadhuset og andre offentlige Bygninger var pyntet med Guirlander og Æresporte, og selve Byen skænkede 2000 Pund Kød og 1100 Flasker Vin foruden en stor Pengesum til alle trængende Medborgere. I Byens Gader lød om Aftenen en Sang, som var digtet til Kongens og til Danmarks Pris, vi vil gengive nogle enkelte Vers af den, da de viser, hvordan Stemningen var i Folket endnu i 1815.

Jubel und Feierglanz,
Perlen des Vaterlands!
Weißen wir Euch!
Schwellend von reiner Lust.
Heiligen Dank bewusst,

fleth die getreue Brust:
Segen auf Euch!

— — —
Gott segne Dänemark!
blühend und stolz und stark
Strahle das Reich!
Euch weiht den Hochgesang,
der in der Brust entsprang,
glücklicher Völker Dank;
Segen auf Euch!

Lignende Festligheder, omend i mindre Format, men med samme Begejstring, holdtes i andre holstenske Byer som f. Eks. Krempe, Segeberg, Itzehoe, Rendsborg o. fl.

Flensborg, som vel mere end nogen anden By i Hertugdømmerne havde lidt under Tabet af Norge og under de ulykkelige økonomiske Forhold efter Statsbankerotten, »har intet sat til af sin patriotiske Kærlighed (Anhänglichkeit) til Konge og Fædreland«, konstaterer Rescensenten med Glæde. — Ogsaa her var Jubel og Fest. Byens Borgmester holdt Festtalen (selvfølgelig paa Tysk) med et Ord af Homér som Udgangspunkt: Niemals frommt Vielherrschaft einem Volke, nur einer sei Herrscher. »Borgere«, udtalte han bl. a., »se hen til Begivenhederne i vor Tid. Fjærnt fra saavel som nær ved vort Land ser vi rygende Ruinhobe, ødelagte Marker, brændte Byer, skændede Kvinder. Se saa ud over vor fædrene Jord! For Ro og fredelig Lykke takker vi Gud og Frederik!«

I Slesvig blev den Sang for første Gang sunget til Frederik VI.s Pris, som Preusserne siden ændrede til deres Kongesang:

Heil unserm Friedrich dir!
Freude und Friede dir!
Vater des Volks!
Fühl in des Thrones Glanz
die hohe Wonne ganz
des Landes Stolz zu sein.
Vater des Volks!

Ogsaa en dansk Sang lød til Kongens Ære:

Dagens Højtid, Brødre, hyder
 os at samles frydefuld.
 Frederik, Kongen troe og huld,
 fra vort Innere gjenlyder.
 Ham! — som af Retfærdigheden
 var og er saa trofast Ven
 blive vi og troe igjen,
 troe hengivne indtil Døden!

Saaledes fejredes denne Fest i alle Byer og mange Steder paa Landet (f. Eks. ved Ringridning). Midt i Fædrelandets Ulykker stod Folket Haand i Haand helt ned til Elben.

Schwöret, ihr Völker,

— sang Fysikus i Aabenraa, Dr. Neuber —

die ihr dem Zepter
 Friedrichs gehorchet, schwöret beim Reich!
 Treu zu beharren im Wort und im Werke!
 Reichet Euch redlich die Hände!
 Bund sei geweiht!

Det var vel sidste Gang i Helstatens Historie, at hele Befolkningen i Hertugdømmerne enig og samdrægtigt hyldede den danske Helstat og dens Monark. Men at Befolkningen i sin Helhed endnu var loyal og danskvenlig, er uomtvistelig. At der her og der sad Skumlere og Kritikere i Smaakredse rokker ikke ved den Kendsgerning. Men Helhedsbilledet fortegnes ganske, naar man kun lytter til Udtalelserne i hine Smaakredse. Saaledes søger f. Eks. afdøde Prof. Otto Brandt i sit store Værk »Geistesleben und Politik um die Wende des 18. Jahrhunderts« at lade Emkendorfkredsens Følelser og Ord gælde for en større Kreds, ja for Befolkningens Anskuelse. Men netop Emkendorf-Kredsen var saa afgjort et Mindretal endogsaa inden for de adelige Kredse. En saa god Kender af Adelen som afdøde Paul v. Hedemann- Heespen mener endog, at mindst 90 pCt. af Adelen var Rationalister. Brandt skildrer¹⁾ i mørke Farver en paastaaet Utilfredshed, som herskede i Hertugdømmerne mod Kong Frederik VI. og hans Styre. Han kaldes »Grosssultan«, og

¹⁾ a. S. p. 350.

hans Forordninger ledsages af »niederdonnernde Drohungen« o. s. v. Disse Synspunkter hører vel nok hjemme i Emkendorf-kredsen, men naar Brandt saa gaar videre og søger at vise, at disse Synspunkter dengang var vidt udbredte ogsaa i borgerlige Kredse, saa er det en Paastand, som ikke lader sig bevise.¹⁾ Folkestemningen i 1815 er ikke til at tage Fejl af. «Ak, de fleste Mennesker her er endnu forstokkede Danske«, klager Julie Hegewisch over²⁾ i 1815, da Studenterne under Dahlmanns Forelæsning gav deres Mishag til Kende, og lod ham læse for tomme Bænke. Og hun hørte dog til Emkendorf-Kredsen.

Brandt giver Læserne et ganske ensidigt Billede af de nationale Stemninger og Synspunkter, som prægede Hertugdømmerne paa Oplysningstiden.

Ja, endnu i 1828 oplevede man en lignende Glædesdag, og man tog levende Del i Festlighederne i Anledning af Prins Frederiks (den senere Frederik VII) og Prinsesse Vilhelmines Formæling. Atter klædtes By og Land i Festdragt. »Ein Tag der Freude und der Hoffnung des treuen Volkes« kalder Prov. Ber. Bryllupsdagen, da de i det følgende Aar bragte et udførligt Referat af Festlighederne i Hertugdømmerne. Og Redaktøren foreslaar endog, at følgende Sang skal læres af alle Skolebørn, for at den herefter kan synges ved lignende Lejligheder.

Dänemark, Dänemark! heiliger Accord,
himmlisches Wort!
Schwelle, du pochender Busen, erglühe!
Dänemark, dir rauschet so freudig mein Lied!
Hat Saga Heimat des Ruhms dich genannt,
du Dänenland.
Ich nenne, Dänemark, dich, dankentbrannt
mein Vaterland!

¹⁾ Brandt anfører egentlig kun en Udtalelse fra de borgerlige rationalistiske Kredse, som skal vise den Utilfredshed, som herskede ogsaa udenfor Emkendorf-Kredsen. Det er et Udtog af et Brev fra 1810 fra Haderslevs Borgmester N. Sørensen til Schütz, hvori der klages over de store Militærudgifter. Men den Slags Udtalelser kan ikke bruges som et Argument for en Utilfredshed, der er rettet mod Danmark. Thi lignende Klager kan ligesaa vel eftervises i selve Kongeriget, hvor dog ingen vilde finde paa at eftervise en dulgt separatistisk Tankegang.

²⁾ Brandt a. S. p. 376.

Vel var Forfatteren, — Udgiveren af Provinzial-Berichte een af den gamle, loyale Tids Mænd, som nu i 1829 ganske havde udspillet deres Rolle i de intellektuelle Kredse; men i det brede Lag fandt disse Toner endnu Genlyd. Disse Udtryk for Rationalismens Syn paa Danmark og den danske Konge maa ikke overses, naar Tidens nationale Anskuelse omtales. De er uden Tvivl Udtryk for det brede Lags Tanker og Følelser. Og det kan ikke afsvækkes ved Henviſning til, at vi befinder os i den gamle Enevældes Tid, hvor den traditionelle dynastiske Tanke og Forhørligelse af Dynastiets Bærer ikke behøver at være identisk med kulturel og national Samfølelse. Thi netop paa Oplysningstiden kan der efterspores en afgjort Interesse for dansk Sprog og Kultur i de rationalistiske Kredse i Hertugdømmerne, og der kan paa-vises mange Tilløb til kulturel Samfølelse og Bestræbelser for at fremme et aandeligt Samvirke med lignende Kredse i Kongeriget.

Ogsaa dette maa ikke overses, naar Oplysningstidens nationale Synspunkter skal bedømmes. Vi vil derfor gaa over til at tale om:

4. Interessen for dansk Kultur og Sprog i Hertugdømmerne paa Oplysningstiden.

Fra de dannede Lag i Hertugdømmerne kom der paa Oplysningstiden Gang paa Gang Ønsker frem om, at dansk Sprog og Kultur maatte faa større Udbredelse i Hertugdømmerne. Et af de første Tegn herpaa var H. Kroymanns Forsøg paa at starte et Maanedsskrift, som skulde være et litterært Bindeled mellem Kongeriget og Hertugdømmerne. Provinzial-Berichte (1790) omtaler meget velvilligt denne Plan og mener, at dette Foretagende ogsaa vil interessere Pr. Ber.' Læsere, eftersom det bl. a. har til Opgave »at udbrede Kendskab til Fædrelandet« (d. v. s. Danmark). Og »for de Læseres Skyld, som ikke ret forstaar deres Modersmaal, (d. v. s. det danske Sprog) vil der ogsaa komme en tysk Udgave.« — Bladet kom ogsaa i Gang, i Maj

1790 udkom i Haderslev det første Nummer, men hen paa Efteraaret synes det at være gaaet ind. Men i 1794 udkom der sammesteds et nyt, lignende Blad »Sendebud for Dansk-Holsten«,¹⁾ og her udtales Haabet om, at »Dansk-Holsten (d. v. s. Sønderjylland) endelig kan erholde et varigt Blad i Modersmaalet«, — thi, hedder det videre, »de danske, plattyske og frisiske Mundarter er levende Modersmaal paa Stedet, medens det højtyske næsten er dødt for den gemene Mand.«

Ogsaa dette Blad skulde være et Bindeled mellem Danmark og »Danskholsten«.

Ogsaa paa tysk Sprogomraade i Hertugdømmerne møder man de samme Tanker. En rationalistisk Kreds paatænkte f. Eks. i 1796 at udgive et Tidsskrift »Annalen der Geisteskultur im Norden«, som ogsaa skulde bidrage til at knytte Landene nærmere sammen. Denne Plan synes at være endt resultatløs, men i det følgende Aar — 1797 — gjorde man i Hertugdømmerne et nyt Forsøg paa at komme i nærmere litterær Forbindelse med »Moderlandet«, idet Professor J. O. Thiess²⁾ da startede et Blad »Neue Kielische gelehrte Zeitung oder Annalen der neuesten schleswig-holsteinischen Litteratur«. Thiess siger i Forordet til Bladet, at det skal være »eine dänisch-deutsche Zeitung«, men Tanken fandt kun saare ringe Interesse i Kongeriget, thi Bladet havde kun 4—5 Abonnenter der.

Rationalismen i Hertugdømmerne led af en ulykkelig Kærlighed til Danmark, men de varme Følelser mødte oftest en kold Skulder. Dog synes selve Kronprinsen i 1806 at have interesseret sig for Udgivelsen af et saadant fælles dansk-tysk Blad, som kunde blive »en meget god Foranledning til, at Hertugdømmernes Beboere fik nøjere Kendskab til Forholdene og Indretningerne i Danmark. Man — hedder det videre —³⁾ befördert dadurch zugleich einen nützlichen Austausch von Ideen und die Verbindung der verschiedenen Theile des Staa-

¹⁾ Knud Fabricius, a. S. p. 25.

²⁾ Oplysningstiden I, Sønderj. Aarb. 1933, p. 75 ff. .

³⁾ T. K. Vorstell. 1805. II 72 ff. Rigsarkivet.

tes unter einander, die in mehr als einem Betracht allen vortheilhaft ist«. Bladet skulde hedde »Schleswig-Holsteinische Landeszeitung«.

Maaske staar Udgivelsen af »Zeitung für Litteratur und Kunst in den Königlich dänischen Staaten«, som udkom i Kiel i 1807—10, i Forbindelse med disse Planer. Det skulde »forene alle Brødre, som bor mellem Elben og Nord Kap under eet Scepter, for at de kan blive mere kendte med hverandre.¹⁾

Bladet skulde selvfølgelig skrives paa Tysk, thi det Sprog »er alle kultiverede Danske og Nordmænds andet Modersmaal«, og naar det udkommer paa Tysk, »vil ogsaa en Udlænding, en redelig Kosmopolit, derved være i Stand til at se, at det dansk-norske Folk paa sin lille Plet i Norden har anvendt sine rolige Fredsdage til ærefuld Gerning«.

Det i 1812 stiftede Patriotiske Selskab i Hertugdømmerne havde jo som særligt Formaal ogsaa det »at knytte Baandet fastere mellem de forskellige danske Provinser« og at virke for Udbredelsen af det danske Sprog samt pleje »freundschaftliche Annäherung und Verbindung unter den verschiedenen Bewohnern unseres gesammten Vaterlandes.«²⁾

Men ogsaa Mændene i Patriotisk Selskab, som arbejdede saa ihærdigt for en nøjere og varmere Forbindelse og Tilknytning til Monarkiets øvrige Dele, opdagede hurtigt, — ligesom i sin Tid Professor Thiess — hvor vanskeligt det var at naa det ønskede Maal, eftersom man i Kongeriget slet ikke interesserede sig for disse »tyske« Forsøg paa at skabe et aandeligt Fællesskab. Da Ledelsen af »Patriotisk Selskab« f. Eks. i 1813 sendte en Meddelelse til »det skandinaviske Litteraturselskab« om dets Stiftelse og forelagde Ønsket om at faa en Korrespondance i Gang til Fremme af det almene Vel, blev Skrivelsen ligesaa stille lagt til Side.³⁾

¹⁾ Harald Skalberg, Aktstykker angaaende det danske Documentur i Kiel. Danske Magazin 6 R. VI. Ogsaa i Særtryk p. 71 f.

²⁾ Pr. Ber. 1812, p. 19.

³⁾ Ostenfeld a. S. p. 234.

I Kongeriget betragtede man Hertugdømmerne som en af-sides og ligegyldig Provins, og at blive sendt dertil som Embedsmand ansaas for en Slags Landsforvisning. — »Vi var for optagne af vore egne Ulykker, og vort Aandsliv havde netop i disse Ulykkens Aar antaget et særligt nordisk Præg, saa at der ikke fra dansk Side blev agtet paa den Lejlighed, der frembød sig for at faa tilvejebragt et nærmere aandeligt Fællesskab med de tysktalende Indbyggere i Riget«. (Ostenfeld.)

I Hertugdømmerne led man under denne Kulde og Lige-gyldighed. »Die Dänen stossen ihn (d. v. s. Holsteneren) zurück, indem sie uns als eine Provinz verachten«,¹⁾ skriver en Kieler-Professor i 1812.

Et Samarbejde kom aldrig i Stand, og derved blev Hertugdømmerne mere og mere henvist til sig selv. Rationalismens Slesvig og Holsten kunde ikke komme paa Talefod med det nye vaagnende Danmark.

Endnu saa sent som i 1822 bad Poeten, Toldforvalter Gardthausen i Kappel, Grundtvig om Tilladelse til at oversætte »Paaskeliljen« og optage det i sin litterære Kalender »Ejdora«; thi — skriver Gardthausen — Ejdora (Ejderen) skal ikke længer adskille, men forbinde, den skal være en aandelig Bro, hvorpaa de to kraftige, herlige Nationer rækker hinanden Broderhaand til evigt Forbund.«²⁾ Det var vel sidste Gang, at den gamle helstatslige Rationalisme rakte Danmark Broderhaand, og denne Gang henvendte man sig endog til selve Rationalismens Dødsfjende i Danmark. I sit Svar til Gardthausen skriver Grundtvig bl. a.: »— — Der er Skillemure mellem Nationerne, som ej kan nedbrydes, uden derved at den ene gaar til Grunde, og af det Slags turde Muren være, som adskiller det egentlige Tyskland fra Danmark i Aandens Verden.«³⁾

Selvfølgelig havde Grundtvig Ret. Den rationalistiske Statsopfattelse maatte afvises overalt, hvor man var naaet vi-

¹⁾ Prof. Twesten til Schleiermacher 17/7. 1812. Heinrich, 6. S. p. 228.

²⁾ K. Fabricius, a. S. p. 176 f.

³⁾ Citeret efter Fabricius, a. S. p. 127.

dere frem og havde set, at Folk og Modersmaal var mere end blotte Begreber. Hvilken Forskel i Tankegang og aandelig Indstilling er der ikke mellem Grundtvigs Svar til Gardthausen og saa f. Eks. Frederik VI' næsten samtidige Ord til Overpræsident v. Blücher i Altona: »— — det (Bladet Altonaer Mercur) maa kun med de tyske Blade have Sproget tilfælles, derimod mit den übrigen dänischen und norwegischen Blättern das wahre und rühmliche Vaterlandsgefühl.«¹⁾

Det vil være en stor Misforstaaelse at tro, at man paa Oplysningstiden stod i stærk Kontakt med Aandslivet i Tyskland. Den dannede Mellestand saavel som Tidens spidsborgerlige Akademiker havde for det første saare ringe aandelig Interesse. Aandslivets Kaar og litterære Interesser vil altid være ringe i en Tid, hvor alt maales med en synlig Maalestoks Alen. Men dernæst maa betones, at Tidens Børn havde Ansigtet vendt mod Nord, mod Fædrelandet, som de jo kaldte Danmark. Vi har i det foregaaende set, at man paa Oplysningstiden forgæves søgte at skabe en mere levende aandelig Forbindelse med det Hovedland, man følte sig knyttet til, men hvis Sprog man ikke talte og kun i de færreste Tilfælde forstod.

Parallelt med disse Bestræbelser og paa samme Linje gaar Tidens Interesse for det danske Sprog og for dansk Litteratur. Man vil egentlig gerne lære Dansk og ogsaa virke for det danske Sprogs Udbredelse i Hertugdømmerne. Det er en Kendsgerning, som der ikke kan rokkes ved. — Naar der fra tysk Side tales om saakaldte »Daniseringsbestræbelser« paa Oplysningstiden,²⁾ og dermed bl. a. henvises til, at der i 1807 bestemtes, at alle Love og Forordninger ogsaa skulde offentliggøres paa Dansk og ikke, som hidtil, kun paa Tysk, eller at alle Bestallinger (1809) skulde udstedes paa Dansk, at der (1811) ved Embedsbesættelser skulde tages særligt Hensyn til de Kandidater, som ogsaa kunde Dansk, eller at Baggesen i 1811 ansattes som Dócent i Dansk ved Universitetet i Kiel, saa er Forholdet imidlertid dette, at i

¹⁾ Rubin, a. S. p. 408.

²⁾ F. Eks. i Prof. Brandts Bog »Geistesleben u. Politik — —«.

Datidens Presse, det eneste Sted, hvor Befolkningens Ønsker dengang kom offentligt frem, ønskes snarere endnu mere vidtgaaende Reformers til Fremme for dansk Sprog og Kultur.

Der kan selvfølgelig ogsaa paavises andre Stemninger og Udtalelser, men det er bare ikke hos den jævne Befolkning, ikke hos Oplysningens Mænd — og det var nu engang dem, som prægede Hertugdømmerne i de Tider. — »Zu den Beschuldigung, die man aus Unkunde gegen die dänische Gesetzgebung aufgestellt hat — hedder det i 1814 i Oplysningens Talerør i Hertugdømmerne¹⁾ — gehörte auch die, dass sie die deutschredenden Provinzen ihrer Nationalsprache zu entwöhnen und in diesen die dänische Sprache zur Volkssprache zu machen, strebe«. Men, hedder det videre, denne Beskyldning, som rettes mod det danske Styre, hører hjemme »in den versteckten Schlupfwinkeln der Verläumdungssucht.«

Nej, man vil tværtimod af egen fri Vilje se at lære Dansk, thi »vi staar i langt nærmere Forbindelse med Danmark« (end med Frankrig og England, hvis Sprog man lærer i Latinskolerne). Prov.-Ber. gør sig til Talsmand for Tanken om eet Folk, og at Danske og Tyske i Helstaden kan forenes, og »bis zum grauen Alter der Zeiten zu einer immer näheren und immer völligeren Vereinigung heran nahen.«

Dette Citat er Oplysningens ægte Tale — det er et Udtryk for Tidens Ønsker. Enhver nidkær Tilhænger af Tidens Idealer tænkte og talte saaledes, og det er haabløst at bortforklare dette.²⁾

At det tyske Sprog igennem Aarhundreder havde haft Herredømmet i Hertugdømmerne, er jo velkendt. Men det interessante er — og for os Danske er der noget nedslaaende deri — at Protesten mod dette Supremati ikke kommer fra Danmark, hvor

¹⁾ Prov. Ber. 1814, p. 178 f.

²⁾ Sml. Dr. Harboe Kardels Ord i Nordelbingen V, p. 149. »Nicht gleich mit Beginn des neuen Jahrhunderts kommt der Bruch zwischen dem Königreich Dänemark u. den beiden Herzogthümern offen zum Ausdruck. Wir finden sogar jetzt noch Zeichen einer Anhänglichkeit an das dänische Herrscherhaupt.« Man kan rolig føje til »und an das dänische Volk.«

dog vitterligt alle højere ansvarlige Myndigheder var, men at Protesten herimod kommer fra selveste Kiels Universitet, og at det er en Holstener, tilmed en indfødt Tysker, Professor Hegewisch d. æ., som først synes at have fremsat den.¹⁾ Denne Mand, som var Professor i Kiel 1780—1812, udgav omkring ved Aarhundredskiftet²⁾ en Pjece: »Ueber die gegenseitigen Pflichten verschiedener unter Einem Oberhaupte vereinigter Nationen«, hvori han af rent praktiske Grunde tilskynder Danske og Tyske til at lære hinandens Sprog, det vil nemlig efter hans Mening føre til større Lykke og Fremdrift baade økonomisk og kulturelt. Hegewisch henviser til, at unge Mænd fra et Land som Schweiz ofte naar langt frem i Verden, fordi de allerede som Børn lærte begge Hovedsprog i deres Fædreland. Og desuden — mener Professor Hegewisch — vil en Tilsidesættelse af »vore Medborgeres Sprog« (d. v. s. Dansk) eller et for flygtigt og utilstrækkeligt Kendskab til Dansk let blive en Hindring i at naa den »Nationaleintracht«, som er saa ønskelig. Det var altsaa først og fremmest af praktiske Grunde, at Hegewisch opfordrede Holstenerne til at lære Dansk. Og vi har tidligere set,³⁾ at Gejstligheden af samme Aarsag arbejdede for Indførelsen af danske Skolebøger i Nordslesvigs Almueskoler. Af praktiske Grunde foreslog Provst Prahl i Tønder, at Dansk skulde være Undervisningssproget ved Skolelærerseminariet i Tønder, og at Dansk indførtes som Kirke- og Skolesprog⁴⁾ i Kær Herred. Og Domprovst Jasper Boysen sluttede sig hertil, men ønskede desuden, at Dansk blev indført som Undervisningssprog i alle højere Skoler i Hertugdømmerne, og at alle Akademikere skulde aflægge Prøve i dansk Sprogfærdighed. I det store og hele sluttede Adler sig hertil og støttede disse Forslag.

Ved nogle Eksempler vil vi vise, at ogsaa Tidens andre intellektuelle Kredse stod bag ved disse Ønsker.

¹⁾ H. Skalberg a. S. p. 18 f.

²⁾ Trykaaret ikke angivet.

³⁾ Oplysningstiden II, p. 39 ff.

⁴⁾ *ib.*, p. 53.

En Hovedvanskelighed og Hindring for Danskundervisningen var den totale Mangel paa Læse- og andre Lærebøger. Derfor foreslog Generalsuperintendent Adler allerede ved sin Embedstiltrædelse i 1792, at »der ved kgl. Tilladelse bliver indført en god dansk Læsebog for Børn i alle danske Skoler i Hertugdømmet Slesvig, og at de tyske Bøger ganske afskaffes.¹⁾ — »I intet Land paa hele Jorden — skriver »Lyna« i 1798²⁾ — hersker en saa vanvittig Metode som her paa Egnen, idet man, stik modsat al sund Fornuft, lader danske Børn lære at læse efter tyske Læsebøger, skønt de ikke forstaar et eneste Ord deraf.« Hvorledes Adler og hans Medhjælpere fik dette Forhold ændret, fik danske Læse- og Regnebøger indført i Skolerne, er omtalt i »et foregaaende.³⁾ Men man standsede ikke ved Nordslesvig. Oplysningens helstatslige Interesse og Synspunkter krævede ogsaa, at Kendskabet til dansk Sprog og Kultur fik en tilsvarende Udbredelse i Hertugdømmerne, som Tysk havde det i Danmark og Norge, d. v. s. man ønskede Dansk indført som Undervisningsfag i Hertugdømmernes lærde Skoler. Og da det er Befolkningens egne tysktalende Talsmænd, som offentligt fremsætter disse Ønsker, er det ganske haabløst her at tale om Daniseringsbestræbelser. »Billigt var det — hedder det i 1811 i Rationalismens Talerør i Hertugdømmerne — om der i de lærde Skoler og større Borgerskoler i Hertugdømmerne blev undervist i D a n s k nogle Timer om Ugen.« Da man savner de dertil nødvendige Lærebøger og især en Ordbog, vil Udgivelsen af en saadan »sich wahrlich sehr verdient unter uns machen um die Beförderung der dänischen Sprache.«⁴⁾

Skønt den daværende Skolelovgivning ikke levede Plads for en saadan Undervisning i Dansk, kan der dog nævnes nogle Eksempler paa, at Dansk virkelig har været Undervisningsgenstand ved nogle Latinskoler, eller at de lokale »tyske« Myndigheder har interesseret sig derfor. I 1794 oplyser Kantor Overbek

¹⁾ Rigsarkivet.

²⁾ 1798, p. 375.

³⁾ II. p. 41—49.

⁴⁾ Prov. Ber. 1811, p. 345.

ved Latinskolen i Flensborg,¹⁾ at han har gennemgaaet »die vortreffliche dänische Wochenschrift »Den patriotiske Tilskuer« med Disciplene. Ogsaa »Schulordnung für die Friedrichsberger Schule« i Slesvig By (af 22. Juni 1812) anordner Undervisning i Dansk i Kantorklassen »hvis Kantor er dette Sprog mægtig.«²⁾ Ogsaa i Husum gaves der allerede i 1806 Undervisning i Dansk i Kantorklassen, »hvis Kantor er dette nordligste Latinskole, Haderslev lærde Skole, at være ganske uberørt af Oplysningens Reformiver. 1801 havde man ganske vist forsøgt at faa indført nogen Undervisning i Dansk, og dette spagfærdige Forsøg viser, hvor uhistorisk det er at tale om »Daniseringsbestræbelser« i Hertugdømmerne paa Oplysningstiden. Thi det var en tyskfødt og tysktalende Mand, som arbejdede for Danskundervisningen, men hans Krav blev ganske afvist og fejlet til Side af to danskfødte og dansktalende Mænd. Da Embedet som Subrektor ved Latinskolen skulde besættes i 1801, benyttede den ene af Skolens tre Konservatorer Lejligheden til at foreslaa en Mand ansat, som var kyndig i Dansk, og som kunde undervise i Dansk. Det var Byens tyskfødte og tysktalende Provst Strodtmann, som krævede, at Ansøgerne skulde indlevere en Afhandling skrevet paa Dansk for derved at godtgøre, at de virkelig beherskede Sproget. Men Provstens Krav blev nedstemt af Rigsdanskeren Amtmand Møsting (født paa Møen, senere dansk Statsminister) og Borgmester Sørensen i Haderslev, hvis Vugge saamænd havde staaet i Jels. Fra dansk Side gør man ofte de tyskfødte Embedsmænd i Hertugdømmerne stor Uret ved at paastaa, at de var Fortyskningsapostle, og at de bekæmpede det danske Sprog. Sandheden er i mangfoldige Tilfælde den, at det danske Sprog ofte her fandt sine Talsmænd, mens det blev

---

¹⁾ I et Brev til Adler. Abt. 18. Pakke 45 b. Staatsarch. Kiel.

²⁾ P. v. Hedemann-Heespen, p. 583.

Skalberg a. S. p. 20. Selv i Uetersen tales der om Undervisning i Dansk (I Schulordnung für den Flecken Uetersen, af 27. Marts 1806. Skalberg ibid.

³⁾ P. v. Hedemann-Heespen a. S. p. 583.

svigtet af de danskfødte og dansktalende. Dette gælder særlig for Oplysningstiden. Og er der nogen Periode i vor Hjemstavns Historie, som nationalt kan kaldes »de spildte Chancers Tid«, da er det Oplysningstiden. Tidens store Interesse for dansk Sprog og Kultur og dens Danskvenlighed blev slet ikke mødt med Forstaaelse og endnu mindre udnyttet.

Da Patentet af 23. Oktober 1811 bestemte, at ved Embedsbesættelser i Hertugdømmerne skulde de Kandidater foretrakkes, som havde Kendskab til det danske Sprog, skrev Provinzial-Berichte.¹⁾ »So billig et ist, dass jeder Beamte die Sprache des Mutterlandes (Dansk) kenne, so nothwendig ist es aber auch, dass von nun an, auf jeder Schule in den Herzogthümern, wo künftige Beamte gebildet werden, in ein Paar Stunden wöchentlich Unterricht in der dänischen Sprache ertheilt werde.«²⁾

Atter i det følgende Aar blev dette Ønske fremsat, og som Hjælpemiddel i Skolen anbefaledes Guldbergs Læsebog. Digteren Frederik Høegh-Guldberg³⁾ (1771—1852), som i Aarene 1806—10 havde opholdt sig ved Hoffet i Kiel, mens Frederik VI residerede der, havde i 1807 udgivet en »Dänisches Lesebuch für Schleswig-Holstein«. Ligesom Professor Hegevisch og andre af Oplysningstidens Mænd opfordrede ogsaa han sine tysktalende Medborgere til at lære Dansk, og i Fortalen i Læsebogen havde han bl. a. skrevet, at »naar de dannede i Hovedlandet (d. v. s. Danmark) altid og overalt lader deres Børn lære det Sprog, som tales i Provinsen (Hertugdømmerne), medens dennes Indbyggere ikke lader deres Børn lære det Sprog, som tales i Moderlandet, saa er og bliver der — saa længe dette Misforhold bestaar — en ikke ønsket Grænselinie mellem Provins og Hovedland, og den førstes Indbyggere betragtes af Moderlandet kun som Halvsøskende«.

¹⁾ 1811 p. 115.

²⁾ Pr. Ber. 1812, 115.

³⁾ Skalborg p. 20. f.

Disse Ord falder iøvrigt ganske i Traad med lignende Udtalelser i tysktalende Kredse, og dog er Guldbergs Bestræbelser ogsaa blevet misforstaaet. Professor Brandt kalder ham f. Eks. »der fanatische dänische Agitator«. — »Et Sted — siger Brandt¹⁾ — var der i Hertugdømmerne, hvor man saa med dyb Harme paa Guldbergs Arbejde (Treiben), og det var paa Emkendorf.« Ja, men Emkendorfkredsen var jo ikke Talerør for Oplysningens Tanker i Hertugdømmerne. Tværtimod. Vi skal ikke her skildre Høegh-Guldbergs Virksomhed, men kun fastslaa, at den var i nøje Overensstemmelse med mange af de Ønsker, som Tidens Børn havde fremsat.

Enkelte Sider af Lovgivningsarbejdet efter Aarhundredskiftet viser, at Regeringsmyndighederne paa nogle Punkter søgte at imødekomme Oplysningens Ønsker. Og at kalde disse Smaa-reformer for Udslag af Daniseringsbestræbelse er uden Tvivl urigtigt. I hvert Fald hilstes disse Nyordninger med Glæde af Oplysningens Mænd.

Da f. Eks. Digteren Jens Baggesen i 1811 udnævntes til overordentlig Professor i det danske Sprog og den danske Litteratur ved Universitetet i Kiel, skrev Provinzial-Berichte, at Universitetet havde opnaaet »eine reiche Aquisition« ved at faa Baggesen knyttet til Kiels Universitet. Og Bladet tilføjer »Das bisher so vernachlässigte Studium der dänischen Sprache wird nun von ihm belebt werden.«²⁾ Hverken Baggesen selv eller alle, som modtog ham med store Forventninger, fik videre Glæde af hans korte Ophold i Kiel.³⁾

Ogsaa Regeringens Bestemmelse om, at Embedsmænd, som herefter ønsker Ansættelse i Hertugdømmerne, skal have Kendskab til Dansk, hilstes med Glæde i Oplysningskredse. Den

¹⁾ a. S. p. 330.

²⁾ Pr. Ber. 1812 p. 183.

³⁾ Aarene 1811—14, hvor Baggesen for det meste opholdt sig i Kiel, bragte ham kun Ærgrelse, Kedsomhed og Besvær (Skalberg, p. 53). Hans flagrende ustadige Aand kunde ikke slaa sig til Ro her. Og Baggesen egnede sig næppe til at udføre det Pionerarbejde, som maatte til. »Jeg dumdøves her i det halvrussiske Kiel«, skriver han i 1812 til Vennen Pram.

kaldes »en lige saa klog som nødvendig Forordning«. ¹⁾ Ja, selv i »Kieler Blätter« kan man møde lignende Tanker, selv om de naturligvis paa det Sted fremsættes mere køligt og reserveret. (F. Eks. Pastor Kruses Artikel i IV Bind »Ueber das Verhältniß der dänischen Sprache zur deutschen im Herzogthum Schleswig«). Altsaa selv i det afgjort tyskprægede »Kieler Blätter«, det loyale »Provinzial-Berichte«s Antipode, foreslaas nogen Undervisning i Dansk. »Gid dette Forslag maa blive omsat i Handling! Gid alle Menneske-Venner og Fædrelandsvenner vil opfordre en Mand til at udgive en (saadan brugelig) Lærebog!« ²⁾

Pr. Ber. roser i denne Forbindelse Pastor Hoyer-Jensen meget, fordi han har paataget sig at udgive en dansk Lærebog til Brug for tysktalende. »Han har gjort sig fortjent »für die Erlernung dieser V a t e r l a n d s s p r a c h e«, og hans Bog burde findes i alle holstenske Skoler«.

Oplysningstidens varme Interesse for dansk Sprog og Kultur frembragte et ikke ringe Antal Lærebøger i Dansk for Hertugdømmernes tysktalende Beboere, de er endnu et Slags synligt Minde om hin Tids kulturelle Samfølelse med den danske Helstat. Foruden Guldbergs og Hoyer-Jensens Lærebøger kan endnu nævnes Georg Heinrich Waldemar v. Müllers ³⁾ »Neues dänisches Wörterbuch zum Gebrauch für Deutsche«, 1800, og sammes danske Sproglære (Kurzgefasster Auszug der dänischen Sprachlehre, 1811). Endvidere Tobiasens »Kleines dänisches Lesebuch«, 1819, sammes »Dänisches Lesebuch für Deutsche«, 1829 og hans »Dänische Sprachlehre für Deutsche«, 1828. Og endelig Lübkers (Præst i Husum) »Neues dänisches Lesebuch«, 1825 og hans »Neue dänische Blumenlese, zum Gebrauch für höhere Classen und für Freunde der dänischen Litteratur«, 1826.

¹⁾ Pr. Ber. 1816, 278.

²⁾ Citeres Pr. Ber. 1818. p. 741.

³⁾ Lærer ved det militære Akademi i Rendsborg. Født i Hannover 1762.

At den store Skolelov af 1814 legaliserede Undervisningen i Dansk i alle højere Skoler i Hertugdømmerne, er allerede omtalt.¹⁾ Her skal kun tilføjes, at denne Bestemmelse ene og alene skyldtes Ønsker og Krav, som kom fra Hertugdømmernes egen Befolkning. Skolelovens § 16 (Bestemmelsen om Undervisning i Dansk) er et Udtryk for Oplysningstidens Helstatsopfattelse.

»I vore Hertugdømmer²⁾ er den danske Litteratur mindre kendt, end den fortjener, — — og dog er Dansk for Hundredtusind Slesvigere Kirkens Sprog og for endnu mange flere Livets almindelige Sprog; dette undrer os næsten, men det er tillige et Bevis paa, hvor dybt dansk Nationalitet ligger i den egentlige Sydjyde. — — Slesvig er i Aarhundreders Løb undtagen i den nuværende Landsfaders Tid — bleven reget paa saa tysk en Maade som hvilket som helst rent tysk Land.

Her er Virkningen kun den, at det danske Sprog i den sydligste Del har ophørt at leve, og at de dannede næsten uden Undtagelse har vendt sig til den tyske Litteratur, endog i den dansktalende Del. Men dette er uheldigt, thi herved ødelægges Fællesskabet i Folket ved dette overmaade store Skel mellem en højere og en lavere Stand. De dannede faar let og næsten uvilkaarligt Foragt (Geringschätzung) for det danske Folkeliv, som omgiver dem, thi de kender kun det Danske i dets lavere Former, hvorimod dets smukkeste aandelige Blomst, den danske Litteratur, er dem fremmed«. Saaledes skrives der endnu i 1830 i et tysk Tidsskrift i Hertugdømmerne, ja, Forfatteren taler endog om en »Vernachlässigung der dänischen Litteratur« og anbefaler Læserne at følge med i det danske »Maanedsskrift for Litteratur.«

Ogsaa Interessen for den danske Litteratur var levende i Oplysningskredsene. En og anden af Tidens Mænd var virksom som Oversætter af dansk og nordisk Litteratur og søgte derved

¹⁾ V. p. 179.

²⁾ Pr. B. 1830. II p. 218.

ogsaa ad denne Vej at fremme og fæstne Forbindelsen mellem Nord og Syd. Det maa heller ikke glemmes, at paa Oplysnings-tiden skrev tysktalende Helstatsborgere ikke blot tyske Digte i dansk Aand og til Danmarks Pris, men de oversatte ogsaa den danske Litteratur til Tysk. Selvfølgelig først og fremmest de Forfatteres Værker, som man følte sig aandsbeslægtet med, men selv Prædikener og Skrifter af Mænd som Balle og Grundtvig udkom paa Tysk.¹⁾

Mænd som Stiftsprovst H. G. Clausen og Konfessionarius C. Bastholm havde en sikker Læsekreds i Hertugdømmerne. Clausen var iøvrigt ogsaa selv Slesviger, (født i Karlum Præstegaard), og en Del af hans nærmeste Slægt sad i fremtrædende Stillinger i Hertugdømmerne; saaledes f. Eks. hans Broder, Konrektor Gottlieb Ernst Klausen ved Gymnasiet i Altona, som var en af Tidens mest virksomme »aandelige Helstatsmænd«, fra hvis Haand der foreligger en lang Række oversatte Arbejder af danske Forfattere.

I Tidens Smag faldt især Ove Mallings »Store og gode Handlinger udførte af Danske, Norske og Holstenere«. Dette patriotiske Værk udkom i hele to Udgaver, først oversat i 1779 af to tysktalende Præster i Angel (Oest i Nykirke og Bielefeld i Sterup) og siden i 1825, denne Udgave skyldes Pastor Lübker i Husum.

Selvfølgelig læstes Baggesen ogsaa. Karl Friedrich Cramer, som oversatte Labyrinten, tilføjer i Forordet: *Hass zwischen Dänen und Holsteinern ist um so viel schändlicher, da eine Regierung sie zu einer Nation vereinigt, und warum können sie sich nicht gegenseitig lieben wie Baggesen und ich?*²⁾ Her har vi atter den rationalistiske Helstatstanke.

At Rasmus Nyerups litteratur- og kulturhistoriske Værker oversattes (af Gardthausen), forbavser vel ingen, heller ikke at

¹⁾ Balles Religionsblad »Bibelen forsvare sig selv«, Grundtvigs Dimisprædiken »Hvorfor er Herrens Ord forsvundet af hans Hus« og »Kirkens Genmæle«.

²⁾ Nordelbingen V 144, Dr. Harboe Kardel, Die Stadt Kiel in der Litteratur.

f. Eks. Samsøes Sørgespil »Dyveke« og lignende Arbejder i Tidens Stil fik en sikker Læsekreds i Hertugdømmerne. Men man undres til Gengæld over, at ogsaa Dele af Oehlenschlägers og Ingemanns Værker udkom paa Tysk oversat af Oplysningstidens tysktalende Helstatsmænd. Man kan gaa ud fra, at den danske Litteratur — ad Oversættelsens Vej — har haft en ikke helt ringe Udbredelse i Hertugdømmerne, dog næppe i det brede Lag. Heller ikke vor Guldalders Litteratur naaede ud til de jævne Hjem i de dansktalende Egne, og det Vaarbrud, som efter Aarhundredskiftet gik hen over Danmark, berørte kun i yderst ringe Grad vore Egne, ogsaa Nordslesvig var i national Henseende et sovende Land. »Ei engang de danske Almanakker skriver Provst Aagaard i Agerskov¹⁾ ere indrettede for de danske Beboere i Hertugdømmet, da Markederne ikke ere indført. Ikkun i Tørning Lehn bruges samme Lærebog i Religionen, som i Danmark. Det danske Sprog og Litteratur er altsaa saa meget som muligt udelukket herfra.«

I endnu højere Grad var de tidligere gottorpske Egne i Nordslesvig — Aabenraa og Tønder Amter — præget af Ukendskab til Danmark og Ligegyldighed for alt Dansk. Den gamle Fyrsteslægt og det gottorpske Styres Tid var endnu ikke glemt, og Almuen talte endnu om, »hvor godt man havde haft det under Hertugen«, og at man havde levet »under lette Byrder« og »kun haft faa lette Skatter at udrede.²⁾«

Materialismen sad ogsaa her i Højsædet, da Oplysningstiden gik til Ende. Haderslevske Viser, »trykt i dette Aar«, om rørende Kærlighed og blodige Mord, kunde glæde sig ved større Udbredelse end vor Guldalders klassiske Værker. Endnu i 1830 skriver Indehaveren af den førende Boghandel i Sønderjylland.

¹⁾ Beskrivelse over Tørning Lehn, 1815 p. 58.

²⁾ Pastor P. Kier, Ø. Lygum Sogns Historie, Ms. p. 386 og Ø. Lygum Menigheds Annaler III, p. 155. ejes af Callesen, Leerskov. — En nærmere Omtale af de aandelige og politiske Forhold i de gamle gottorpske Egne ved Aarhundredskiftet og i de følgende Aar ligger vist uden for dette Arbejdes Rammer. Jeg vender maaske en anden Gang tilbage hertil, da en Del værdifulde hidtil ubenyttede Kilder vil kunne kaste nyt Lys over adskillige Forhold.

Korte Jessen i Flensborg, at »efter mange Aars forgæves Møje lykkedes det mig endelig (i 1830) at gøre det første Forsøg paa en større Udbredelse af den danske Litteratur i min Virkekreds«.

National Sløjhed og Smaalighed, Ligegyldighed for alle aandelige Værdier havde sat sig fast i By og paa Land. Og dog var der i Folkedybet en Længsel efter noget andet og større, nu da alle de materielle Støtter faldt sammen. Her og der sad der nogle enkelte og ventede paa Gnisten, som skulde fænge.

»Um nichts unversucht zu lassen, was den Geist bei uns etwas wecken kann, haben sich die tüchtigsten unter den Professoren zu einer Zeitschrift vereinigt unter dem Namen Kieler Blätter«, skriver Professor Twesten til Schleiermacher i 1815.¹⁾ Det er værd at lægge Mærke til, at netop disse Mænd, som opfordrede til Kamp mod »Verdensborgere og Sofister«, og som lagde Sprængstof under Helstatens Idé og Fællesmonarkiet, næsten alle var Rigstyske. (Dahlmann var fra Mecklenburg, Pfaff fra Württemberg, Welcker fra Hessen). De var alle opvokset i det egentlige Tyskland, havde jublende været Vidne til Frihedskrigen og af hele deres Hjerte sluttet sig til Tanken om Tysklands Enhed.

Hos Rationalisterne fandt de aldeles ingen Forstaaelse. Rationalismens Svar til de unge tyske Professorer i Kiel kan sammenfattes i August v. Hennings Ord: Vil de (Professorerne i Kiel) være Tyske, saa vedbliver jeg at være Dansker og erklærer dem aabent og ligeud, at en Tysker er i mine Øjne intet andet end en land- og herreløs Eventyrer«.

Saa forskelligt saa tysktalende Holstenere paa hverandre i 1815. Men »Verdensborgernes« Tid var uigenkaldelig forbi.

---

¹⁾ Heinrich, a. S. p. 262.